

સાત્ર કહે છે—

[સાત્ર સાથેની એક સુદીર્ઘ મુલાકાત]

અનુવાદક
ગુલાબદાસ શ્રોતર



ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

કચ્છ સર્કલ સભા

સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭

SARTRE KAHE CHHE
Translation by Shri Gulabdas Broker of
SELF PORTRAIT AT SEVENTY
an interview of Jean Paul Sartre by Michel Contat

© મૂળ ફ્રેન્ચના
Editions Gallimard 1976
5, Rue Sebastian Bottin
75007, Paris

© અંગ્રેજી અનુવાદના
Pantheon Books
Random House, Inc.
New York

© ગુજરાતી અનુવાદના
ગુલાબદાસ બ્રોકર

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫
પ્રત : ૨૧૫૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૨.૦૦

ચુકક
રેકિશ કે. રેસાઈ
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૦૫૭૮

પ્રકાશક

ડૉ. હસુ ચાવિઠ
મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭

થોડું આ પુસ્તક વિશે

ખૂબાં-પોલ સાર્ટ્ર (Jean-Paul Sartre) અર્વાચીન જગતના એક મહાન સર્જક, ચિંતક અને તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયા. તેઓ પેરિસમાં ૧૯૦૫માં જન્મ્યા અને ૧૯૮૦માં મૃત્યુ પામ્યા. એ ૫૦થીતેર વર્ષના યાળામાં તેમણે સારાથે સંસ્કારજગતને પોતાની કૃતિઓ અને ચિંતન, મનન આદિની અભિવ્યક્તિથી તે હવું તેથી વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવી દીધું.

આખી જિંદગી તેમનું સ્વાસ્થ્ય તો એવું જ રહ્યું, પણ એ સમજણા યથા ત્યાંથી તે મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી તેમની પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભા અનન્ય તેને ઝળકતી રહી. એને અંગ્રે, આખાયે પુરોપના વૈચારિક જીવન ઉપર તો તેમની ન જૂંસાય તેવી મુદ્રા અંકિત થઈ ગઈ જ, પણ એ ઉપરાંતે, વિચાર અને સર્જનની કુનિયામાં રસ લેતા સમગ્ર જગતને એ મુદ્રા સ્પર્શી ગઈ. આપણે ત્યાં પણ રસ-મીમાંસા કે વિચારોના જગત વિશેની, અને અત્યાધુનિક સર્જનો વિશેની ચર્ચામાં જે ત્રણ નામ વારંવાર લેવાયા કરે છે—સાર્ટ્ર, કામ્યુ અને કાકકાનાં—તેમાં પણ પહેલું નામ એમનું જ આવે છે.

અત્યારના વાદોની કુનિયાને પણ તેમણે ઠરેલું અર્પણ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અસ્તિત્વવાદ (Existentialism)ની ફિલસૂફી બંધે એમની સરજત ન હોય, પણ એમણે એ વાદને જે રંગ અને રૂપે સજ્જો અને એને જે નિજ વળાંક આપ્યો એ તો એમનું જ કર્તૃત્વ, ત્રણાય. એથી તો આ સુસંસ્કૃત કુનિયામાં જ્યારે જ્યારે અસ્તિત્વવાદનું નામ લેવાય છે ત્યારે ત્યારે અચૂક રીતે સાર્ટ્રનું નામ તેની સાથે જોડાયેલું હોય જ છે.

સાર્ટ્ર માત્ર સર્જક, ચિંતક અને તત્ત્વજ્ઞ નહોતા, સક્રિય કાર્ય

ઠરનાર થોડા પણુ હતા. અમુક સમયે એમના વિચારોએ સામ્યવાદ તરફ ઝોક લીધો હતો ત્યારે તે એવું સમર્થન નિર્મીત બનીને કરતા હતા, અને અમુક રીતે જ્યારે તેનાથી તે વિમુખ થયા ત્યારે એ વિમુખતાનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ તે એટલા જ નિર્મીત રહ્યા હતા. દ્વિતીય મહાબુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે જર્મનોનાં ટોળાંઓ ફ્રાંસના જમિને રંગદોળી રહ્યાં હતાં ત્યારે ફ્રાંસના જે ઉત્તમ પુત્રાએ તેમનો સક્રિય સામનો કર્યો તેમાંના તે પણ એક હતા.

દ'જોસ જ્યારે સત્તા પર હતા ત્યારે સાત્રાંનાં અસંદિગ્ધ ઉચ્ચારણોએ દ'જોસના સાથીદારોને સાત્રાંને પકડી જોડના સળિયા પાછળ બંધ કરી દેવાનાં સલાહ દ'જોસને આપવા પ્રેર્યા હતા. ત્યારે દ'જોસે જે જવાબ આપેલો તે અત્યંત પ્રેરક છે, અને સ્વતંત્ર સમાજને પોતાના ઉત્તમ સર્જકો, ચિંતકો વગેરે માટે દેટલો આદર ધરાવે છે તેનો દ્યોતક છે. ત્યારે દ'જોસે કહ્યું હતું :

“ ફ્રાંસ પોતાના વોલ્ટેર (Voltaire) ને કહીએ પકડવું નથી.”

આવા જખરજસ્ત વ્યક્તિત્વવાળા અને અચાજ કાર્યશક્તિવાળા સાત્રાં સિતેર વર્ષની ઉંમરે પોતાની આંખો લગભગ ગ્રામી બેઠા હતા, પરંતુ તેમનું મગજ તો એવું ને એવું તીક્ષ્ણ અને તેજોમય રહ્યું હતું. એ સમયે મિશેલ કોર્ટા (Michel Cortha) નામના સાત્રાંનાં લખાણોના અભ્યાસી લેખકે તેમની એક મુલાકાત લીધી હતી. તે મુલાકાત ‘ સિતેરમે વર્ષે સ્વ-ચિત્રાકત ’ (Self Portrait at Seventy) ના શીર્ષક નીચે ‘ જીવન/પરિસ્થિતિઓ, ગ્રંથાં-પોલ સાત્રે લખેલા અને બોલેલા નિબંધો ’ (Life/Situations, Essays Written and Spoken by Jean-Paul Sartre) નામના, ન્યૂયોર્કના પેન્થિઓન ખૂડસ, રેન્ડમ હાઉસ ઈન્કોર્પોરેશને પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકમાં અગ્રહ કરવામાં આવી છે. એ સુદીર્ઘ મુલાકાતમાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો વિશેના સાત્રાંના પરિપક્વ વિચારો સમાવિષ્ટ થયેલા છે.

આ પુસ્તક ‘સાર્ત્ર’ કહે છે—‘માં એ મુલાકાતમાંના મહદ્ અંશનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે, ફક્ત સંગીત, રાજકારણ અને રશિયા વિશેના અમુક અંશો વિશેના સાર્ત્રના પ્રત્યાઘાત આમાં નથી સમાવ્યા, કેમકે આપણા અહીંના વાચકોને જે સાર્ત્રમાં રસ છે તે સાર્ત્ર તો અહીં રજૂ થયેલા અંશોમાં આપ્યા ને આપ્યા સચવાઈ રહે છે.

આવા મનીષીનાં અર્થસભર ઉચ્ચારણોનો અનુવાદ કરવાનું મને મળ્યું તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય ગણું છું. એને પુસ્તક રૂપે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ આપવા માટે એ પુસ્તકના ફ્રાંસના પ્રકાશકો Editions Gallimard 1976ને હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ગુજરાતીમાં આ સુદીર્ઘ લખાણ ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રગટ કરનાર શ્રી ઉમાશંકર જોશીને હું અત્રે પ્રેમપૂર્વક યાદ કરું છું, કેમકે હું જાણું છું કે એમને માટે હું ‘આભારી છું’ એવા શબ્દો વાપરું તો એમને એ ગમે નહિ.

મને શ્રદ્ધા છે કે સાહિત્ય અને ચિંતનના રસિક અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક પ્રેરક નીવડશે.

૩૬૭, સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ,
વિલેપાર્લે (વેસ્ટ)
મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬
તા. ૨૬-૩-૧૯૮૫

ગુલાબદાસ શ્રોતર

પ્રશ્ન : છેલ્લા એક વર્ષથી તમારી તબિયત સંબંધી જે જાતજાતની અફવાઓ ફેલાઈ રહી છે તેણે ધણી ચિન્તા જન્માવી છે. આ મહિનામાં તમે સિતેરના થશો. તો સાત્ર કહેા, કેમ રહે છે તમને ?

સાત્ર : મને ઠીક રહે છે તેમ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ મને અડીક રહે છે તેમ પણ હું કહી શકું તેમ નથી. છેલ્લાં બે વર્ષો દરમિયાન મને થોડી દુર્ઘટનાઓ નડી છે. જેવો હું એક કિલોમીટરથી વધારે ચાલું કે મારા પગ દુખવા લાગે છે. તેથી આજે ભાગે હું એટલાથી વધારે ચાલતો નથી. મારા લોહીના દબાણ બાબત પણ સારી એવી તકલીફ જિભી થઈ હતી. પણ હમણાં હમણાં એ બધી તકલીફો એકદમ ઓચિંતાની દૂર થઈ ગઈ છે. મને જરા ગંભીર કહી શકાય એટલા પ્રમાણમાં લોહીનું જીયું દબાણ રહેતું હતું. પણ હવે, દવાઓથી એની માવજત કર્યા પછી એ દબાણ લગભગ વધારે પડતું નીચું થઈ ગયું છે.

સહુથી ખરાબ તો એ હતું કે મારી ડાબી આંખની પાછળ રક્તસ્રાવ થતો હતો. હું માત્ર એ જ આંખથી જોઈ શકું છું, કેમ

કે હું ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારથી જ મારી જમણી આંખનું તેજ લગભગ પૂરેપૂરું ગ્રામણી બેઠો છું. હવે, હજી સુધી પણ હું અસ્પષ્ટ આકારો જોઈ શકું છું અને પ્રકાશ અને રંગો પારખી શકું છું. પણ મને પદાર્થો કે ચહેરાઓ સ્પષ્ટતાથી દેખાતા નથી. પરિણામે, હું વાંચી કે લખી શકતો નથી. વધારે ચોક્કસાઈથી કહું તો હું લખી તો શકું છું - એટલે કે થોડીધણી આસાનીપૂર્વક મારા હાથથી હું શબ્દોને આકાર આપી શકું છું - પણ હું શું લખું છું તે હું જોઈ શકતો નથી. અને વાંચવાનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. શબ્દોની વચ્ચે જગ્યાઓ, અને શબ્દોએ આંકેલી પંક્તિઓ હું જોઈ શકું છું. પણ હવે હું શબ્દોને છૂટા છૂટા પારખી શકતો નથી. વાંચવા કે લખવાની શક્તિ રહી ન હોવાથી, લેખક તરીકે કાર્ય-શીલપણે પ્રયોજવાની જરૂરી જોડણી પણ શક્યતા મારે માટે રહી નથી. લેખક તરીકેની મારી પ્રવૃત્તિ સદંતર નાશ પામી ગઈ છે.

પણ છતાં, હું બોલી શકું છું. એટલે તો, જે દુરદશાની સંસ્થા મારા ઉપર ખર્ચ કરવાના પૈસા મેળવી શકે તો મારું હવે પછીનું કાર્ય વાર્તાલાપોની ઊણીના પ્રસારણનું રહે. તેમાં હું આ સદીનાં પોણા સો વર્ષો વિશે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. સીમોન દ બોવ્વાર (Simone de Beauvoir), પીયર વિક્ટોર (Pierre Victor) અને ફિલીપ ગાવી (Philippe Gavi) સાથે મળીને હું એ યોજના ઉપર કાર્ય કરી રહ્યો છું એ લોકો પાસે આ વિશેના તેમના પોતાના ખ્યાલો છે અને એનું સંપાદન એ લોકો કરશે, કેમ કે મારી જાતે એ કામ કરવાને હું અશક્ત છું. લખણ તરીકે, એ લોકો નોંધો લઈ રહ્યા હોય ત્યારે હું તેમને કશુંક કહું પણ ખરો, કે સાથે મળી અમે એ વિશે ચર્ચા પણ કરીએ, પણ એ પછી તેઓ આખીયે યોજનાને સુસંબદ્ધ રીતે જાણી રહે, કોઈ કોઈ વાર હું લખું પણ છું. દુરદશા દ્વારા યનારાં પ્રસારણોમાં સમાવી શકાય તેવા વિષયોના વાર્તાલાપો વિશે હું નોંધો તૈયાર કરું છું.

પણ મારા તે વાર્તાલાપો તો માત્ર મારા સાથીઓ જ વાંચી અને પ્રસારિત કરી શકે.

આ ક્ષણે મારી પરિસ્થિતિ આ છે. એ સિવાય મારી તબિયત સરસ છે. મને હાથ ધણી સરસ આવે છે. મારા સાથીઓ સાથેનું કામ સરસ રીતે ચાલે છે, અને હું તેમાં પૂરેપૂરો ભાગ લઉં છું. મારું ચિત્ત, દસ વર્ષ પહેલાં હતું, કદાચ તેટલું જ - તેથી વધારે નહિ, પણ ઓછું તો નહિ જ - તે જ છે, અને મારી સંવેદનાશક્તિ એવી ને એવી જ રહી છે. મારી સ્મરણશક્તિ, ઝાઝે ભાગે, સરસ કામ આપે છે. તેમાં નામો અપવાદરૂપ બની રહે છે. નામો મને બહુ પ્રયત્ન પછી યાદ આવે છે, અને ફેટલીક વાર તો યાદ આવતાં જ નથી. પહેલેથી મને ખબર હોય કે કઈ વસ્તુ ક્યાં છે તો હું તેનો ઉપયોગ કરી શકું છું. બહુ મુશ્કેલી અનુભવ્યા પગર રસ્તામાં હું એકસો એકસો મારી મેળે મારી કાઢી શકું છું.

પ્રશ્ન : છતાં પણ, હવે પછી લખવાને અશક્ત બની જવું એ તમારે મારે મોટા આઘાતરૂપ હશે. એ વિશે તમે પ્રશાંતપણે વાત કરી રહ્યા છો.....

સાત્રી : એક રીતે કહીએ તો એ વસ્તુ જીવતા રહેવાનું મારું સઘળું પ્રયોજન હરી લે છે. એમ કહી શકાય કે હું હતો અને હવે નથી, આ બધાને અંગે હું તદ્દન હારી બેઠેલો હોઉં એવો લાગવો જોઈએ, પણ કોણ જાણે, કોઈક અબજી કારણને લીધે મને હું બહુ સ્વસ્થ લાગું છું. હું કદી પણ ગમગીન બનતો નથી, અને જે વસ્તુ મેં ચૂમાવી છે તેને વિશે વિચાર કરતાં મને હું વિષાદગ્રસ્ત બની જતો હોઉં તેવી કોઈ ક્ષણો પ્રાપ્ત થતી દેખાતી નથી.

પ્રશ્ન : બળવો કરવાની કોઈ વૃત્તિ થતી નથી ?

સાત્રી : કઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુની સામે હું બળવો કરું ?

આને મારી મુખ કે દુઃખ પ્રત્યેની વિરક્તિ મળ્યો નહિ - જોકે એવું મળનારા સ્ટોઈક પ્રત્યે અને હંમેશાં સમભાવ રહ્યો છે એ તો તમે જાણો જ છો. ના, આમાં તો માત્ર એ વાતની સ્વીકૃતિ છે કે પરિસ્થિતિ જેવી છે તેવી જ છે, અને હું તેમાં કંઈ કરી શકું તેમ નથી. એટલે તેનાથી મારે વ્યાકુળ બની જવાનું કશું કારણ નથી. મારી કસોટી કરે એવો કસોટીકાળ આવી ગયો છે, કેમ કે બે વર્ષ પહેલાં વસ્તુસ્થિતિ વધારે મંજીર હતી. ત્યારે મને હળવા ચિત્ત-ભ્રમપણાના હ્રમણાઓ આવતા. મને યાદ છે કે સીમેન દ બોન્વાર સાથે હું આવિન્યા (Avignon) ગયો હતો ત્યારે મારી સાથે એક છોકરીએ, એ મને એકાદ બાંકડા ઉપર કપાંક મળશે તેવો, વાયદો કર્યો હતો એટલે તેને સોંપવાને હું આંટાફેરા મારી રહ્યો હતો. પણ વાસ્તવમાં તો એવો કોઈ વાયદો થયો જ નહોતો.....

હવે તો હું જે કંઈ છું તે સહજ બાવે સ્વીકારી લઉં, તેનાથી ટેવાઈ જઈ, તેની શક્યતાઓનો ક્યાંસ કાઢું અને મારાથી થઈ શકે એટલી સારામાં સારી રીતે તેનો લાભ લઉં એટલું જ હું કરી શકું તેમ છું. આ મારી આંખોનું તેજ ગયું છે તે જ અલબત્ત, સફૂથી વધારે પળવનારું છે, અને જે જે ડોક્ટરોની મેં સલાહ લીધી છે તે બધા જ કહે છે કે તેનો કોઈ ઉપાય જ નથી. આ કડાકટિયું છે, કેમ કે ઘણીબધી ચીજો એવી છે જેને વિશે હું લખવા પ્રેરાઉં છું - હરેક વખતે નહિ, પણ વચ્ચેવચ્ચે એવું થાય છે.

પ્રશ્ન : એટલે તમે દિશાદોર વિનાના બની ગયા હો તેમ તમને લાગે છે?

સાર્ત્ર : હા, હું થોડું થોડું ચાકું છું, મને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે, હું રેડિયો સાંભળું છું, દૂરદર્શનના પટ ઉપર શું બની રહ્યું હોય છે તેની મને ઝાંખી થાય છે. - ને

ખરેખર તો માણસ જ્યારે દિશાદોર વિનાનો બની ત્રયો હોય ત્યારે આવું જ બધું થયા કરે. મારા જીવનનો એકમાત્ર હેતુ હતો લેખન. જે વિશે મને વિચારો આવતા હોય તે હું પહેલાંથી લખી લેતો, પણ ખરેખરી મહત્વની ક્ષણ તો લેખન ચાલતું હોય એ જ રહેતી. વિચારો તો હું હજી પણ કરું છું, પણ મારે માટે હવે લેખન અશક્યવત્ બની ગયું હોવાથી વિચારોની સાચી ક્રિયા જ બચે કાઈક રીતે દબાઈ ગઈ હોય તેમ લાગ્યા કરે છે.

મને હવે જે વસ્તુ કઢીયે પ્રાપ્ત થશે જ નહિ તે એ છે, જેને વિશે અત્યારના ધણા યુવાન સોઢો તિરસ્કાર ધરાવે છે. તે વસ્તુ છે શૈલી, એટલે કે વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપને રજૂ કરવાની સાહિત્યિક રીતિ. આ વસ્તુ, સ્વાભાવિક રીતે જ, પુનર્નિરીક્ષણ માગી લેનારી વસ્તુ છે. કાઈ કાઈ વાર તો પાંચ કે છ વાર એ બધું ફરી ફરીને જોઈ જવું પડે. હું તો હવે મારા લેખનને એક વાર પણ ફરી જોઈ જઈ શકતો નથી, કેમ કે મેં શું લખ્યું છે તે હું વાંચી શકતો નથી. આમ, હું જે કંઈ લખું છું કે કહું છું તે માત્ર પહેલી વારના સ્વરૂપનું જ રહે છે. હા, મેં જે લખ્યું હોય કે કહ્યું હોય તે કાઈક મારી પાસે ફરીથી વાંચી જઈ શકે ખરું, ને હું જો વધુમાં વધુ કંઈ કરી શકું તો તેની થોડી વિગતો ફેરવી દઈ શકું, પણ હું પોતે જે જાતનું પુનર્લેખન કરું તેની સાથે એને કંઈ લાગતું વળગતું નથી.

પ્રશ્ન : તમે ટેપરેકર્ડર ન વાપરી શકો ? કે બોલીને લખાવી ન શકો ? ને એમ, તમે જે કહ્યું હોય તેને, અને તમે જે ફેરફારો સૂચવ્યા હોય તેને, ફરીથી સાંભળી ન શકો ?

સાત્ર : મને લાગે છે કે બોલવા અને લખવા વચ્ચે જખર-જસ્ત તફાવત હોય છે. માણસ, પોતે લખ્યું હોય તે ફરીથી વાંચી શકે છે, પણ તેને તે ધીરે ધીરે પણ વાંચે કે ઝડપથી પણ વાંચે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એકાદ વાક્ય ઉપર વિચાર કરવામાં માણસે કેટલો સમય ગાળવો પડે તે વિશે કશું કહી શકાય નહિ, એ શક્ય છે કે પહેલી વાર વાંચો ત્યારે વાક્યમાં શા ખામી રહી ગઈ છે તે વિશે તમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન પશ્ય આવે. કદાચ તેમાં કંઈક મૂળભૂત ખામી રહી ગઈ હોય, કદાચ તે વાક્યની અને તેની પહેલાંના કે પછીના વાક્યની વચ્ચેનું, કે તેના અને આખા પરિચ્છેદની વચ્ચેનું, અનુસંધાન બરાબર નમે થયું હોય.

આ બધી વાતમાં એ વાત સૂચિત રહી છે કે તમે તમારા લખાણના પાઠ પાસે, જાણે એ કાંઈ જાદુઈ કાયદો હોય એ રીતે પહેંચો છો, અને ક્યારેક અડીયા તો ક્યારેક ત્યડીયા તેમાંના શબ્દોને એક પછી એક ફેરવી રહો છો, ને પાછા એ બધા ફેરફારો ઉપર પણ નજર ફેરવો છો અને એક ફેરફારને સ્થાને બીજો ફેરફાર લઈ આવો છો; ને પછી વળી થોડે દૂરનું કંઈક સુધારો છો. ને...એવું એવું તમે કર્યા જ કરો છો. પણ જો હું ટેપરકર્ડર સાંભળી રહ્યો હોઉં તો તેને સાંભળી રહેવાનો મારો સમય એ ટેપ કઈ ગતિએ ધૂમો રહી હોય છે તેના ઉપરથી નહીં થાય છે, મારી પોતાની તે વિશેની જરૂર ઉપરથી નહિ. એટલે તો હું હંમેશાં કાં તો એ ચંત્રની પાછળ ધસડાતો રહું કે કાં તો એની આગળ ધસતો રહું.

પ્રશ્ન : તમે એ અજમાવ્યું છે ?

સાન્ન : હું એ અજમાવી જોઈશ. નિખાલસતાભરી અજમાયશની એને તક આપીશ. પણ મને ખાતરી છે કે એ મને સંતોષ નહિ આપી શકે. એ વિશેની મારા બૂતકાળમાંની તાલીમમાંની મારી અત્યાર સુધીની પ્રવૃત્તિમાંની સૌથી વધારે આવશ્યક જે વસ્તુ ગણાય તે ફરેકેફરેક વસ્તુએ મને બીજું કશું જ બનાવવા કરતાં મુખ્યત્વે લખનાર માણસ બનાવ્યો છે. અને એ સ્થિતિ બદલવા માટે હવે બહુ મોઢું થઈ ગયું છે. જે મારી આગાસ વર્ષની ઉંમરે મેં મારી

આંખો ગુમાવી હોત તો સ્થિતિ, કદાચ, જુદી હોત. તો, કદાચ, હું મારી અભિવ્યક્તિને માટે જુદી જુદી રીતિઓ અજમાવતાં શીખી ગયો હોત - જેની કે ટેપરકર્ડર. મને ખબર છે કે કેટલાક લેખકો એવી અજમાયશ કરે છે. પણ લેખન મને જે મુક્તિ આપતું હતું તે પ્રકારની મુક્તિ એ મને શી રીતે આપી શક્યું હોત તેની મને ખબર પડતી નથી.

મારા મનમાં તો, મારી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ જે હતી તેની તે જ રહી છે - ચિંતનને માર્ગદર્શન આપવાની. એટલે હું જે વિચારતો હોઉં તેવું, પ્રતિસિદ્ધતાના સ્તર ઉપર હું પુનર્મંથન કરી શકું, પણ એ તદ્દન આત્મલક્ષી બની રહે. એ રીતે પણ, હું એને જે રીતે સમજું છું તે પ્રમાણે તો, શૈલીપરક લેખન, એ લખવાની ક્રિયાની અનિવાર્યતા સ્વીકારી લે છે.

આજકાલ ઘણા યુવાન માણસો શૈલી સાથે પનારો પાડતા હોતા નથી. એમને એમ લાગે છે કે માણસે જે કંઈ કહેવું હોય તે સાદીસીધી રીતે કહી દેવું જોઈએ. એ થયું એટલે પત્યું, મારે માટે તો શૈલી - એમાંથી સાદાઈની બાદબાકી થઈ જતી નથી જ, પણ એથી જિલટું જ સાચું હોય છે - એટલે એક જ વસ્તુમાં ત્રણ કે ચાર વસ્તુઓ એકીસાથે કહી દેવાની રીત. સાદુંસીધું વાક્ય - તેના તાત્કાલિક અર્થવાણું - લખાઈ જાય, અને એ સાથે જ એ તાત્કાલિક અર્થની નીચે બીજા અર્થો એમાં પ્રયોજાઈ ગયા હોય. લાપાને આ અર્થની બહુલતા અર્પવાની શક્તિ જે માણસમાં ન હોય તો તેણે લખવાની તસ્દી લેવાની કશી જરૂર રહેતી નથી.

લખણ તરીકે, વૈજ્ઞાનિક પ્રકારનાં લખાણોથી સાહિત્યને જે તત્ત્વ જુદું પાડે છે તે છે સાહિત્યની અનેકઅર્થિતા. લાપાનો કલાકાર શબ્દોને એવી રીતે ગાઠવે છે કે એ તેને કેટલા ભારપૂર્વક કહે છે કે તેના ઉપર કેટલું વજન મૂકે છે તેના ઉપર આધાર રાખીને તેમાં એક અર્થ, પછી બીજો, પછી ત્રીજો બીજો,

એમ જુદા જુદા સ્તરે ઢરેક વાર જુદો જુદો અર્થ રહે છે.

પ્રશ્ન : તત્ત્વજ્ઞાનની તમારી હસ્તપ્રતો તમારા જ હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી હોય છે. તેમાં કયાંય છેકળાક કે બૂંસાબૂંસ હોતી નથી. જ્યારે તમારાં સાહિત્યિક લખાણોની હસ્તપ્રતો, તેમના ઉપર વારંવાર કામ કરી કરીને સંપૂર્ણતા બક્ષવામાં આવી હોય તે પ્રકારની હોય છે. એ બન્ને વચ્ચે આવો તફાવત શા માટે હોય છે ?

સાત્ર : બન્નેનાં ધ્યેય જુદાં જુદાં હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઢરેક વાક્યને માત્ર એક જ અર્થ હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે 'શબ્દો' (The Words) નામના મારા પુસ્તકમાં મેં ઢરેક-ઢરેક વાક્યને અનેક અર્થો - એકબીજા ઉપર લદાઈ ગયેલા અનેક અર્થો - આપવાનો ને પ્રયત્ન કર્યો હતો તેવો પ્રયત્ન તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકમાં જો હું કરું તો તે કામ સારું ન ગણાય. જો મારે "એને-માટે-જ" (for-itself) અને "એમાં જ" (in-itself) એ વિભાવનાઓને સ્પષ્ટ કરવી હોય તો પેલી રીતે એ મુશ્કેલ બની જાય, એને સ્પષ્ટ કરવા માટે હું જુદી જુદી સરખામણીઓનો, જુદાં જુદાં દાખલા-દલીલોનો ઉપયોગ કરી ચકુ, પણ એ માટે હું ને વિચારોનો ઉપયોગ કરું તે સ્વયંપર્યાપ્ત હોવા જોઈએ. એવા સ્તરે સંપૂર્ણ અર્થ પામી શકાય નહિ કેમ કે સંપૂર્ણ કૃતિને લાજેવળજે છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અર્થ બહુલ-અર્થિતાવાળો જ હોઈ શકે અને હોવો જોઈએ. આથી હું ખરેખર એમ કહેવા માગતો નથી કે વૈજ્ઞાનિક સંચારણોની માફક તત્ત્વજ્ઞાન અનેક-અર્થિતા વિનાનું હોય છે.

જેને હંમેશાં, કોઈ ને કોઈ રીતે, ને અનુભૂત છે તેની સાથે જ કામ પાડવાનું છે તે સાહિત્યમાં, હું ને કંઈ કહું તો, હું કહેતો હોઉં તેમાંનું કંઈ પણ પૂરેપૂરી અભિવ્યક્તિ પામતું હોતું નથી. એક ને એક વાસ્તવિકતા, સગભર અનંત કહી શકાય તે

રીતે અભિવ્યક્તિ પામી શકે. અને 'કોઈ પુસ્તકમાંનું' દરેકદરેક વાક્ય કઈ રીતે વાંચવું' જોઈએ તેનો, અને એ વાક્યને વાંચતી વખતે અવાજનો કઈ જાતનો રજુકો જરૂરનો હોય તેનો, ખ્યાલ એ આપું પુસ્તક મૂકવી શકે—પછી બસેને માણસ એ પુસ્તક મોટે મોટેથી વાંચતો હોય કે મનમાં મનમાં વાંચતો હોય.

સ્તાંદાલ (Stendhal) ના લખાણમાં વારંવાર મળી આવતું જે શુદ્ધપણે પરલક્ષી જ હોય તે જાતનું વાક્ય ઘણીબધી વસ્તુઓ ઊડી દેતું હોય છે, છતાં પણ એ પોતાની અંદર બીજાં બધાં વાક્યોને સમાવી બેઠું હોય છે; અને એમ તેના લેખકના મનમાં નિરંતર રમતી અર્થોની જે પૂર્ણતા તેમથી નીકળી આવે તેમ તે ધ્વજીતો હોય છે તે બધીયે પૂર્ણતા તે ધરાવતું હોય છે. પરિણામ-રૂપે, શૈલી-સભર કૃતિ માત્ર એકાદ વાક્યના ચિહ્નમાં જ સમાઈ જતી હોતી નથી; તે તો દૃશ્ય, પ્રકરણ અને એ બધાને ઉલ્લંઘીને આખાં પુસ્તકની પૂર્ણતાને, હંમેશને માટે, ખ્યાલમાં રાખે છે. તમારામાં આ પૂર્ણતા જે હાજર હોય તો તમે સારું વાક્ય લખી શકો. એ જે હાજર ન હોય તો વાક્ય કાનને ખૂંચશે, અને નકામું નકામું આગંતુક હોય તેવું લાગશે.

કેટલાકો લેખકોને શૈલીસભર કૃતિ લખતાં, બીજા લેખકો કરતાં વધારે સમય લાગે છે, અને તેમાં તેમને વધારે શ્રમ પડે છે. પણ સામાન્ય રીતે કહીએ તો, એક વાક્યમાં ચાર વાક્યો લખવાં—જેમ સાહિત્યમાં લખાય છે તેમ—તે, એક વાક્યમાં એક જ વાક્ય લખવું—જેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં બને છે તેમ—તેના કરતાં વિશેષ મુશ્કેલ હોય છે. દાખલા તરીકે, “હું વિચારું છું તેથી હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું” જેવું વાક્ય દરેકદરેક દિશામાં અનંત પ્રતિભાવ જગવી શકે, પણ માત્ર વાક્ય તરીકે તો તેનો અર્થ ‘દેકાર્ટે’ (Descartes) તેને જે આપ્યો છે તે જ રહે છે. પણ સ્તાંદાલ જ્યારે લખે છે : “વેરિયે (Verrieres) નું ઘડિ-

માળતુ' ટાવર જ્યાં સુધી તે જોઈ શકતો હતો ત્યાં સુધી ઝુલીઝ (Julien) પાછળ ફરીને જોયા કરતો હતો," ત્યારે એ વાક્ય કહે છે તો માત્ર પાત્ર શું કરે છે તે જ, પણ એમ કહેતાં કહેતાં તે સાથોસાથ ઝુલીઝ શી લાગણી અનુભવી રહ્યો છે માદામ દે રેનાલ (Madame de Renal) શી લાગણી અનુભવી રહી છે એ બધું અને એવું ધણુંય, આપણને કહી નય છે.

દેખીશું છે કે ધણીબધાં વાક્યોનો સમાવેશ કરતાં વાક્યનો આલિંગ્યકાર દરવો એ "હું વિચારું છું", તેથી હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું" જેવાં વાક્યોનો આલિંગ્યકાર કરવા કરતાં ધણું વધારે મુશ્કેલ કામ છે. મને લાગે છે કે દેકાર્તેને એ વાક્ય તત્કાળ મળી ગયું હશે - જેવો તેણે એ વિશે વિચાર કર્યો હશે કે તરત જ.

પ્રશ્ન : અને તમે, 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા' (Being and Nothingness)માં અત્યંત સાહિત્યિક પ્રકારનાં, "અનુભવ એક નિરર્થક આવેશ છે" જેવાં અતિશય નાટકીય પ્રકારનાં, વાક્યો વાપરવા માટે તમને પોતાને ઠપકો પણ આપ્યો છે.

સાર્ત્ર : હા, જે લખાણની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે તાંત્રિક (technical) પ્રકારની હોવી જોઈતી હતી તેમાં સાહિત્યિક પ્રકારના શબ્દગુચ્છો વાપરવાની જૂઠ મેં કરી હતી - ધણીબધા તરતજોએ પણ એવી જૂઠ કરેલી છે. ખરું જોતાં, શબ્દોનો અર્થ સ્વયંસ્પષ્ટ, કશુંયે દિવ્યથી તરવ ન ધરાવનારો હોવો જોઈતો હતો. તમે જે શબ્દગુચ્છ ટાંક્યો તેમાં "આવેશ" અને "નિરર્થક" જેવા શબ્દોની અનેક-અર્થિતાએ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે જૂઠાપણું આપી દીધું છે, અને ગેરસમજ ફેલાવી છે. તરવજ્ઞાનને પોતાની તાંત્રિક (technical) ભાષા હોય છે, લેખકે તે જ વાપરવી જોઈએ. જો લેખક નવા વિચારો પ્રતિપાદિત કરતો હોય તો જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તે એ ભાષાને બદલાવી શકે. તાંત્રિક

શબ્દગુચ્છનો આ સમુચ્ચય જેમાં એક કરતાં વધારે સ્તરો હોય તેવો પૂર્ણ અર્થ સર્જે છે. જ્યારે નવલકથામાં તો એક જ શબ્દ-ગુચ્છમાં અનેક અર્થોને એકબીજા ઉપર લાદી દેવાય એ વસ્તુ જૂઠ્ઠા અર્થ પેદા કરે છે. એ રીતે તદ્દન મુસ્પષ્ટ તાત્કાલિક અર્થમાંથી વધુમાં વધુ ગૂઢન અને વધુમાં વધુ સંકુલ અર્થ નીપજ આવે છે. જે કૃતિ શૈલી દ્વારા અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે તે જાતની કૃતિ હવે પછી હું સર્જી શકું તેમ નથી, કેમકે મેં જે કંઈ લખ્યું હોય તેવું હું પુનર્નિરીક્ષણ (revision) કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન : હવે પછી વાંચી શકવાને તમે અશક્ત બની ગયા છો, એ વાત તમને બોળારૂપ અવરોધ જેવી લાગે છે ?

સાત્ર : આ ક્ષણ પૂરતું કહેવું હોય તો હું ના કહું. મને રસ પડે તેવાં જે પુસ્તકો તાજેતરમાં પ્રગટ થયાં હોય તે વિશે મારી મેળે હું હવે માહિતી મેળવી શકતો નથી. પણ મારી પાસે આવીને સોઢો એ વિશે મારી સાથે વાતો કરે છે કે મને એ વાંચી સંભળાવે છે; અને એમ, નવું નવું શું શું પ્રગટ થતું રહે છે એના સંપર્કમાં હું સારા પ્રમાણમાં રહેતો હોઉં છું. સીમોન દ બોલ્વારે આ આખાં સમયગાળા દરમિયાન મને ઘણાંબધાં પુસ્તકો વાંચી સંભળાવ્યાં છે - દરેકેદરેક જાતનાં પુસ્તકો.

મને જે પુસ્તકો અને અવસોહનો મળે તે બધાં વાંચી જવાની મને ટેવ હતી. હવે હું તેમ નથી કરી શકતો એ એક ખોટ ગણાય. પણ જતાંય હમણાં હું જે ઐતિહાસિક વાયુપ્રવચનો તૈયાર કરવામાં રોકાયો છું તે કામમાં એ વિઘ્નકર્તા નથી બનતું. સમાજશાસ્ત્ર જે ઇતિહાસ વિશેના કોઈ પુસ્તક વિશે મારે જાણકારી મેળવવી હોય તો એ મને સીમોન દ બોલ્વાર વાંચી સંભળાવે તે સાંભળું જે મારી પોતાની આંખોથી હું તે વાંચી લઉં તેમાં કશો ફરક પડતો નથી. ખીજા બાજુ, જે મારે માત્ર હકીકતો એકઠી કરવાને બદલે

એ પુસ્તકની આલોચના કરવી હોય, એના ભાગે એકખીજ સાથે
જરોજર સંલગ્ન છે કે નહિ એ તપાસવું હોય, પોતે જે સિદ્ધાંતો
પ્રશ્ને છે તેની સાથે એ સુસંગત છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવો
હોય, ને એવું એવું બધું કરવું હોય તો માત્ર પુસ્તકને વંચાતું
સંભળવું એ પર્યાપ્ત ન થાય. એ બધું કરવું હોય તો મારે સીમોન
દ બોલ્વારને એ પુસ્તક મારી પાસે ધણી વાર વાંચવા, અને
દરેકદરેક વાક્ય પછી નહિ તોયે દરેકદરેક પરિચ્છેદ પછી થોડો
થોડો વિરામ લેવા કહેવું જોઈએ.

સીમોન દ બોલ્વાર બહુ જ ઝડપથી વાંચે છે ને બહુ જ
ઝડપથી બોલે છે. હું તેમને તેમની હંમેશની ગતિએ બોલવા દઉં
છું અને તેમના વાચનના લયને અનુરૂપ જની જવા પ્રયત્ન કરું
છું. એમ કરવામાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, ધણી મહેનતની જરૂર
પડે છે. પછી, પ્રકરણ પૂરું થાય ત્યારે અમે વિચારોની આપ-લે
કરીએ છીએ. સમસ્યા એ છે કે માણસ પોતે પોતાની આંખો વડે
પુસ્તક વાંચતો હોય ત્યારે ચિંતનાત્મક આલોચનાનું જે તત્ત્વ સદૈવ
હાજર રહેતું હોય છે તે, તેની પાસે મોટે મોટેથી જ્યારે કોઈ
પુસ્તક વાંચી સંભળાવવામાં આવે ત્યારે એવા સુરૂપિય સ્વરૂપમાં
હાજર હોતું નથી. માત્ર જે વંચાતું હોય તે સમજી લેવાનો સાદો-
સીધો પ્રયત્ન જ ત્યારે વર્ચસ્વ ધરાવતો હોય છે. વિવેચનનું તત્ત્વ
ત્યારે પશ્ચાદ્દષ્ટમાં પડતું રહે છે. પછી પ્રકરણ પૂરું થતાં જ્યારે
હું અને સીમોન દ બોલ્વાર અમારા અભિપ્રાયોની આપ-લે કરતાં
હોઈએ છીએ ત્યારે વાચને જેને સંતાડી રાખ્યું હોય તે તત્ત્વને
હું મારા ચિંતની પશ્ચાદ્દષ્ટમાંથી બહાર ખેંચી લાવતો હોઉં તેવું
મને લાગે છે.

પ્રશ્ન : આમ, અન્ય ઉપર આધારિત રહેવું તમને દર્શાવ્યું
નથી લાગતું ?

સાત્ર : હા, જોકે “દર્દીભયુ” એ શબ્દ વધારે પડતો જોરદાર ગણાય, કેમ કે મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ હવે મને કશુંય દર્દીભયુ” લાગતું નથી. ગમે તે યત્ન હોય છતાં હું કહું કે આ પરાધીનતા મને લાગ્યે જ અસુખ કરનારી હશે. મને એકલા એકલા બેસીને વાંચવાની અને લખવાની ટેવ હતી. અને હું હજી પણ એમ જ માનું છું કે સાચા બૌદ્ધિકકાર્ય માટે એકલાપણું જરૂરનું છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે કેટલુંક બૌદ્ધિકકાર્ય - પુસ્તકો લખવાનું પણ - થોડા માણસો સાથે બેસીને કરી ન શકે, પરંતુ બે કે ત્રણ જણા સાથે મળીને એવું સાચું બૌદ્ધિક કાર્ય - જે અંતે જતાં લખાણેલી કૃતિમાં અને તાર્ત્વિક ચિંતનમાં પરિણમે તે જાતનું કાર્ય - શી રીતે કરી શકે તે મને સમજતું નથી. અત્યારના સમયમાં આપણે ત્યાં ચિંતનની જે પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે કોઈ પદાર્થ પાસે કોઈ ખ્યાલનું અનાવરણ કરવું એટલે એકલા હોવું.

પ્રશ્ન : તમને નથી લાગતું કે આ તમારી જ વિશેષતા હોય ?

સાત્ર : પ્રશ્નજોપાત્ત હું પણ સમૂહકાર્યોમાં સંલગ્ન થયો છું. લખણ તરીકે એકોલ નોર્માલ (Ecole Normale=Normal School)માં. અને એ પછી યુનિવર્સિટી શિક્ષણની સુધારણા કરવા વિશેની યોજનામાં અન્ય પ્રાધ્યાપકો સાથે લે હાવ્ર (Le Havre)માં. એ સમયે અમે શું શું કર્યું હતું એ હું બૂલી ગયો છું. એ બધું એવું મૂલ્યવાન પણ નહિ હોય. ‘On a raison de se revolter’ અને ‘Entretiens sur la politique’ નામનાં જે પુસ્તકો મેં David Rousset અને Gerard Rosenthal સાથે મળીને લખ્યાં હતાં તે સિવાયનાં મારાં બધાંય પુસ્તકો મેં એકલાએ પૂરેપૂરા મારી મેળે જ લખ્યાં હતાં.

પ્રશ્ન : હું તમને તમારા પોતાના વિશે પૂછું છું ત્યારે

તમને હેરાનગતિ થાય છે ?

સાર્ત્ર : ના. કેમ ? હું તો માત્ર હું કે દરેકેદરેક માણસ પોતાની મુલાકાત લેનારની પાસે પોતાના અંતરતમ અસ્તિત્વ વિશેની વાત કરવા યક્તિમાન હોયો જોઈએ. હું ધારું છું કે દરેક માણસ બીજા માણસથી કશુંક છુપાવે છે, કશુંક ગુપ્ત રાખે છે. બધાઓથી, અલગત, નહિ જ, પણ એ ક્ષણે જ એની સાથે વાત કરી રહ્યું હોય એનાથી તો ખરું જ. અને એ વાત જ માનવીના માનવી સાથેના સંબંધો બગાડી આપે છે.

હું માત્ર હું કે ગુપ્તતાને સ્થાને હંમેશાં પારદર્શકતાને સ્થાપિત કરી દેવી જોઈએ. હું એવો દિવસ કદાપી થકું છું કે જ્યારે એ મનુષ્યોને એકબીજાથી ગુપ્ત રાખવાની કોઈ જાની વાત હોય નહિ; કારણ કે ત્યારે આત્મલક્ષી જીવન અને વસ્તુલક્ષી જીવન બન્ને પૂરેપૂરાં અર્પિત થઈ ચૂક્યા હશે, સમર્પિત થઈ ગયાં હશે. જે રીતે આપણે આપણાં શરીર સમર્પિત કરી દઈએ છીએ અને છતાં આપણા વિચારોય છુપાવી રાખીએ છીએ તે હકીકત સ્વીકારવી અશક્યવત્ બની રહે છે, કેમ કે મારે માટે શરીર અને ચેતના વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત તફાવત અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

બ્રહ્મા : આપણે જે માણસોને આપણાં શરીર સમ્બાંધપૂર્વક સમર્પિત કરી દઈએ છીએ, માત્ર તેમની જ સમક્ષ આપણે આપણા વિચારોને સંપૂર્ણતયા ધરી દઈ શકીએ છીએ એ વાત સાચી નથી ?

સાર્ત્ર : આપણાં શરીર તો આપણે દરેકને સુપરત કરી દઈ શકીએ છીએ - જાતીય સંબંધોના જગત સિવાય પણ, દષ્ટિપાત દ્વારા, સ્પર્શ દ્વારા. તમે તમારું શરીર મને ધરો છો. હું મારું તમને. શરીર તરીકે આપણે બન્ને એકબીજા માટે અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ. પણ એ જ રીતે આપણે ચેતના તરીકે, વિચારો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી - વિચારો શરીરના જ સુધારાવધારા રૂપ

(modifications) હોય છે તે જતાંય પશુ.

આપણે ખરેખર જો અન્ય માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવવા ઇચ્છતા હોઈએ - માત્ર શરીર તરીકે, જે શરીરને નિરંતર તદ્દન ખુલ્લું કરી શકાય તેવા શરીર તરીકે જ - જોકે ખરેખાત તો આવું કશું કદીયે બનતું જ નથી - તો એ અન્યને આપણા વિચારો આપણા શરીરમાંથી આવી રહ્યા છે તેમ લાગે. મોંમાં રહેલી જીભ માંથી શબ્દો બને છે. તો બધા જ વિચારો, ધૂંધળામાં ધૂંધળા, ક્ષણજીવીમાં ક્ષણજીવી - ઓછામાં ઓછું જેને સ્પર્શી શકાય તેવા બધા જ વિચારો - આ રીતે જ આવતા લાગે. તો પછી, કેટલીક સદીઓમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની ઇનજન જોડે સંકળાઈ ગયેલી માનવામાં આવતી, અને મને જે તદ્દન મૂર્ખાઈભરેલી લાગે છે તે શુભતાનું, કે આવરણનું અસ્તિત્વ રહે નહિ.

પ્રશ્ન : આ પારદર્શકતાની આડે આવતું મુખ્ય વ્યવધાન તમને કયું લાગે છે ?

સાત્ર : સૌથી પ્રથમ તો દુરિત. તેનો અર્થ હું એવાં કૃત્યો, જે જુદી જાતના સિદ્ધાંતોથી પ્રેરિત બન્યાં હોય અને જેમનાં પરિણામો હું માન્ય ન કરતો હોઉં તેવો, કડું છું. દુરિત બધીય જાતના વિચારોનું પ્રત્યાયન મુશ્કેલ બનાવી દે છે, કેમ કે બીજાં માણસ પોતાના વિચારો ઘડવા માટે જે સિદ્ધાંતોનો વિનિયોગ કરે છે તે સિદ્ધાંતો કેટલા પ્રમાણમાં મારા સિદ્ધાંતો જેવા જ છે તેની મને ખબર નથી. અલબત્ત, અમુક પ્રમાણમાં આ સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ થઈ શકે, ચર્ચી શકાય, સિદ્ધ કરી શકાય. પણ ગમે તેની સાથે હું ગમે તે વિષય વિશે વાત કરી શકું તે સાચું નથી. તમારી સાથે હું કરી શકું પણ મારા પાડોશી સાથે કે રસ્તો ઓળંગી રહેલા અન્ય આગવુંક સાથે હું એમ ન કરી શકું. છેક અંતિમ પ્રકારનો દાખલો લઈને કહું તો તે માણસ મારી સાથે

સંપૂર્ણતયા ખુલ્લા દિલની ચર્ચા કરવા કરતાં લકવાનું વિશેષ પસંદ કરે.

આમ અવિશ્વાસ, અજ્ઞાન અને ભયમાંથી જન્મતી સજસબકી સંભાલિયે (as for ourselves)ની ભાવના મને ખીજની સાથે પૂરેપૂરા કે નેઈએ તેટલા વિશ્વાસપૂર્વક બધામે પ્રકારની વાતો કરતાં રાકી રાખે છે. ઉપરાંત, અંગત રીતે કહું તો, હું જે કોઈ માણસોને મળું છું તેમની સાથે બધા જ વિષયો વિશેના મારા અભિપ્રાયોની ચર્ચા કરતો નથી. પણ હું ચર્ચા પર બની શકે તેટલો પ્રકાશ પાથરી રહું તેવો બની જાઉં છું, કેમકે મને લાગે છે કે આપણી અંદર આ જે અધિકારમય પ્રદેશ રહેલો છે - જે એકીસાથે આપણે માટે પણ અને અન્યો માટે પણ અધિકારમય જ હોય છે - તેને જે આપણે અન્યો માટે પ્રકાશમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જ એ આપણે માટે પ્રકાશમય બની રહે.

પ્રશ્ન : ખીજું કશુંય કરતાં પહેલાં લેખનમાં આ પારદર્શકતા શોધવા તમે મથ્યા નહોતા ?

સાત્ર : પહેલાં જ નહિ, સાથે સાથે જ. મને લાગે છે કે લેખનમાં જ હું એ દિશામાં વધારેમાં વધારે આગળ વધ્યો હતો. પણ એ ઉપરાંત ઉમેશની વાતચીતો પણ હોય છે - સીમેન દ બોન્વાર સાથેની, અન્યો સાથેની, આ તમારી સાથેની, કેમ કે આજે આપણે બન્ને સાથે છીએ - જમાં હું જેટલો સ્પષ્ટ અને સત્યમય બની શકું તેટલો બનવા પ્રયત્નશીલ રહું છું. ત્યારે હું મારી આત્મલક્ષિતાને સર્વાંગે સમર્પિત કરી દઉં છું; અલવા કરી દેવા પ્રયત્ન કરું છું. ખરેખર તો એવું સમર્પણ હું કંઈ તમને કરતો નથી. કોઈને પણ હું એ સમર્પણ કરતો નથી કેમ કે મારામાં હજી એવી ઘણી વસ્તુઓ પડી છે જે કહેવાવાની ના પાડે છે. મારી જાતને હું એ ચીજો કહી શકું પણ ખીજ પાસે હું એ કહેવા જાઉં તો એને

એ સામનો કરે છે. ખીજા માણસોમાં હોય છે તેમ મારામાં પણ અંધારાનું જિંડાણ છે જે પોતાને અભિવ્યક્ત થવા દેતું નથી.

પ્રશ્ન : અભગ્રત ?

સાત્ર : જરીકે નહિ. હું તો જે વસ્તુને બધું છું તેને વિશે વાત કરી રહ્યો છું. કેટલીક ચીજો જે કહેવાઈ હોતી નથી, જે કહેવાવા ઇચ્છતી નથી તેવી ચીજોનો એક જાતનો છેવાડાનો અંશ હંમેશાં હોય છે જ, જે યાત થવા, મારાથી યાત થવા, ઇચ્છતો હોય છે. તમે બધો છો તેમ માણસ બધુંયે બધું કહી શકે નહિ. પણ મને લાગે છે કે સમય જતાં, મારા મૃત્યુ પછી, કે કદાચ તમારા મૃત્યુ પછી, લોકો પોતાને વિશે વધુ ને વધુ વાતો કરતા થશે અને એથી એક મોટો પલટો આવી જશે. વધુમાં, મને લાગે છે કે આ પલટો કોઈ સાચી ક્રાંતિ બેડે સંલગ્ન છે.

સાચો સામાજિક સંવાદ સ્થપાય તે પહેલાં માણસનું અસ્તિત્વ તેના પાડોશીને પૂરેપૂરું દૃષ્ટિગ્રમ્ય થવું જોઈએ, અને એને પક્ષે, એ પાડોશીનું અસ્તિત્વ પણ પૂરેપૂરું દૃષ્ટિગ્રમ્ય હોવું જોઈએ. આજે આ બની શકતું નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં કોઈક વાર જો મનુષ્યો વચ્ચેના આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને જિમિના સંબંધોમાં પલટો આવી જાય તો એ શક્ય બને. ભૌતિક અછતો નાબૂદ થતાં-વેંત એ શક્ય બનશે. મેં મારા 'દૈદાલમિક રાનની મીમાંસા' (Critique of Dialectical Reason) નામના પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે કે મારે મન આ ભૌતિક અછતો જ મનુષ્યો વચ્ચેના-અત્યારના અને ભૂતકાળના - વિરોધો અને સંઘર્ષોનું મૂળ છે.

બેશક, ભવિષ્યમાં અન્ય પ્રકારના વિરોધો અને સંઘર્ષો થશે. એ કયા પ્રકારના હશે એ વિશે હું અત્યારે કહી શકતો નથી. કોઈ પણ કરી શકે નહિ. પણ, જેમાં દરેક માણસ પોતાને અન્યકોઈને

સંપૂર્ણતામાં સમર્પિત કરી દે, ને તે અન્ય પણ તેમ જ કરે તે જાતની સામાજિકતા આડે એ વિધ્નરૂપ નહિ બને. આ જાતનો સમાજ, અસખત, જગતન્યાયી હોવો જોઈએ, કેમ કે જો જગતમાં કયાંયે અસમાનતા કે હકદાવાઓ પાડી રહી જાય તો તેમાંથી જન્મતા સંઘર્ષો ધીમે ધીમે કરીને સમાજના સમગ્ર અંગને કબજે મેળવી લે.

પ્રશ્ન : લેખન ગુપ્તતા અને વિરોધીમાંથી જન્મવું નથી ? સંવાદી સમાજમાં અને અસ્થિતિય ધરાવવાનું, કદાચ, કોઈ કારણ રહે પણ નહિ.

સાત્રી : લેખન જરૂર ગુપ્તતામાંથી જન્મ પામ્યું છે, પણ આપણે જૂલુનું ન જોઈએ કે તે કાં તો તેની આ ગુપ્તતા ઢાંકી રાખવા અને જૂઠું બોલવા મથી રહ્યું હોય છે (એમ કરે છે ત્યારે તે તદ્દન રસવિહીન બની જાય છે), અથવા તો આ ગુપ્તતાની ઝાંખી કરાવવા, બીજાઓ સાથેના સંબંધો પૂરતો લેખક પોતે શું છે તે બતાવીને ગુપ્તતાને ખુલ્લી પાડવા તે મથી રહ્યું હોય છે. આમ કરે ત્યારે જ પ્રકાશીજન્યવલતા વિશે મેં વાત કરી તેની નજીક તે પહોંચી જાય છે.

પ્રશ્ન : ૧૯૭૧ આસપાસ એક વાર તમે મને કહ્યું હતું : “આખરે સત્ય કહી દેવાનો સમય અમારે માટે આવી પહોંચ્યો છે,” વળા તમે ઉમેર્યું હતું : “પણ એ તો હું કલ્પનોત્થ કથાની કૃતિ દ્વારા જ કહી શકું.” એવું શા માટે ?

સાત્રી : એ વખતે હું એક કથા લખવાનો વિચાર કરતો હતો. એની દ્વારા હું, એ પહેલાં એક જાતના રાજકીય ખરડા દ્વારા જે કંઈ હશેવા માગતો હતો તે આડકતરી રીતે રજૂ કરવા ઇચ્છતો હતો. એ ખરડો મારી આત્મકથાનો આગળ વધારેતો અંશ જ હોત, પણ એ ન લખવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. જે વાત

લખવાનું હું વિચારી રહ્યો હતો તેમાં કાલ્પનિક કથાનું તત્ત્વ ઓછામાં ઓછું હોત. તેમાં મેં એક એવું પાત્ર સર્જ્યું હોત જેને વિશે વાચકને કહેવાની ફરજ પડી હોત કે “અહીં રજૂ થતો માણસ સાત્ર છે.”

એનો અર્થ એ નથી કે વાચકને માટે એ પાત્ર અને લેખક એકબીજા ઉપર ચોંટાડી દીધેલા જેવા બની ગયા હોત. માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે એ વાચકને માટે એ પાત્રને ઓળખવાની સારામાં સારી રીત મારા તરફથી એને શું મળી રહ્યું છે એ જોવા-જાણવાની હોત. હું એક એવી કલ્પનાકથા લખવા માગતો હતો જે કલ્પનાકથા ન હોય. આજે લેખન કરવું એટલે શું તેનો આ લાખલો થયો. આપણને પોતાને આપણે થોડાઘણા જ ઓળખીએ છીએ, અને હજી સુધી આપણે આપણી જનને એકબીજાને પૂરેપૂરી સમર્પિત કરી શકતા નથી. મારે માટે લેખનનું સત્ય એ જ કહેવાય કે હું કહી શકું : “હું કલમ ઉપાડું છું. મારું નામ સાત્ર છે. હું વિચારું છું તે આ છે.”

પ્રશ્ન : અલિખ્યકિત કરનારથી સ્વતંત્ર રહીને સત્યના અલિખ્યકિત ઘઈ શકે નહિ ?

સાત્ર : એમ થાય તો એમાં કશો રસ રહે નહિ. તેમાં, આપણે જે જન્મતમાં જીવીએ છીએ તેમાંથી વ્યક્તિ અને માણસને ખસેડી મુકાયો હોય, અને એથી એ સત્ય વસ્તુલક્ષી સત્ય કરતાં જરીયે આગળ જઈ શકે નહિ. પોતાનાં આગવાં સત્યો વિશે વિચાર કર્યા વિના પણ માણસ વસ્તુલક્ષી સત્યો સુધી પહોંચી શકે. પણ જો હું મારી વસ્તુલક્ષિતા અને એ વસ્તુલક્ષિતાની પાછળ રહેલી મારી આત્મલક્ષિતા (માણસની વસ્તુલક્ષિતા જેટલો જ માણસનો અંશ જની રહેલી આત્મલક્ષિતા) જનને વિશે ખોલતો હોઉં તો એ ક્ષણે મારે માટે આમ લખવું જરૂરી જની જાય : “હું સાત્ર.”

અને આપણે એકબીજાને પૂરતા પ્રમાણમાં એળખતા ન હોવાથી અત્યારને તબક્કે એ જાતની પ્રતિષ્ઠા ચક્રવર્તી નથી. એટલે, આ જાતની વસ્તુસહી - આત્મસહી સંપૂર્ણતાને માટે કષ્ટપનાકયાનો આડવર્ગિક જ અસરકારક અભિગમ પૂરો પાડે છે.

પ્રશ્ન : તો પછી તમે એમ કહો છો કે [આત્મકથા] ‘શબ્દો’ ના લેખન દ્વારા તમે પહોંચી શક્યા છો એ કરતાં રોકાન્તા (Roquentin) કે માત્ય (Mathieu)ના આલેખન દ્વારા તમે તમારા પોતાના સત્યની વિશેષ નજીક પહોંચી શક્યા છો ?

સાત્રી : શક્ય છે, અથવા એમ કહું કે મને એમ લાગે છે કે ‘ઉબકા’ (Nausea) અથવા ‘સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો’ (The Roads to Freedom) કરતાં ‘શબ્દો’ વધારે સત્યમય નથી, તેમાં હું જે ઉછાકતો વિશે વાત કરું છું તે સાચી નથી એમ નહિ, પણ ‘શબ્દો’ પણ એક જાતની નવલકથા જ છે - હું જેમાં શ્રદ્ધા ધરાવું છું તેવી નવલકથા - પણ છતાં નવલકથા તો ખરી જ.

પ્રશ્ન : જ્યારે તમે કહ્યું કે આખરે સત્ય કહી દેવાનો સમય તમારે માટે આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે એ નિવેદનનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે કે અત્યાર સુધી તમે માત્ર અસત્ય જ બોલ્યા હતા.

સાત્રી : ના, અસત્ય જ બોલ્યો હતો એમ નહિ, પણ માત્ર જે અધુરું જ સત્ય હતું, પા જ સત્ય હતું, તે જ મેં ‘ઉચ્ચાર્યું’ હતું. હાખલા તરીકે મારી જિંદગીના જાતીયતાના કે વાસનામયતાના સંબંધો વિશે તો હું બોલ્યો જ નહીં. ઉપરાંત એમ કરવાનું કારણ પણ હું જાણતો નથી - સિવાય કે બીજી જાતનો સમાજ અસ્તિત્વમાં આવી ગયો હોય જેમાં સૌ મોઢાં પોતાની બાજુ ખુલ્લી કરીને મેં ઉપર બોલેલી દેવું હોય.

પ્રશ્ન : પણ તમને ખાતરી છે કે તમારા પોતા વિશે જાણવા-
જોઈએ તે બધું તમે જાણો છો ? તમને કદી પણ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રને
અજાણી જોવાની લાલચ થઈ આવી નથી ?

સાત્ર : હા, થઈ છે, પણ ખીજી રીતે મારે વિશેની જે ચીજો
સમજી શક્યો ન હોત તે ચીજોને સમજી લેવા ખાતર નહિ.
૧૯૫૪માં મેં ‘શબ્દો’ નો પહેલો મુસદ્દો લખ્યો. પછી ૧૯૬૩માં
હું ફરીથી તેના તરફ વળ્યો ત્યારે મેં માનસપૃથક્કરણ કરનારા
મિત્ર પોંતાલી (Pontalis) ને એ માનસપૃથક્કરણ કરવા
માગતા હોય તો પૂછી જોયું. માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીની પૃથક્કરણની
રીતિ વિશેના બૌદ્ધિક કુતૂહલથી સવિશેષ પ્રેરાઈને મેં તેમ પૂછ્યું
હતું, મારી જાતને સવિશેષપણે સમજવાના ઇરાદાથી નહિ. પણ
એમણે કહ્યું - અને તેમાં તે સાચા હતા - કે છેલ્લાં વીસ વર્ષના અમારા
સંબંધો જોતાં એમને માટે એ અશક્યવત્ હતું. એ માત્ર એક
ખાલી વિચાર આવી ગયેલો - ધૂંધળો ધૂંધળો વિચાર. ને એ પછી
તો એ વિશે મેં જરીયે વિચાર્યું પણ નથી.

પ્રશ્ન : એ જતાં પણ, તમારી નવલકથાઓ વાંચીને માણસ
તમે જે રીતે જાતીયતાનો અનુભવ કર્યો છે તે વિશે ઘણીબધી
ચીજો તારવી શકે.

સાત્ર : હા, અને મારાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોમાંથી પણ
એ એમ કરી શકે. પણ એ તો મારા જાતીય જીવનના એક તળકાનું
જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ મને સાચેસાચી
રીતે શોધી કાઢી શકે તેટલી તેમાં વિગતો કે સંકુલતા નથી. તો
પછી, તમે કહેશો, તેની વાત જ શા માટે કરવી ? તો હું કહીશ
કે, હું માનું છું તે પ્રમાણે લેખક પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વ વિશે
વાત કરતી વખતે સમગ્ર જગત વિશે વાત કરવી જોઈએ. લેખકનું
કાર્ય દરેકદરેક વસ્તુ વિશે વાત કરવાનું છે. એટલે કે, વસ્તુલક્ષી

જગત વિશે પણ, અને તેના વિશેષમાં રહેલી અને તેને નકારતી આત્મલક્ષિતા વિશે પણ, આ સંપૂર્ણતાને આપી ને આપી છતી કરતાં જતાં લેખકે તેનું સંપૂર્ણ ચિત્રણ કરી દેવું જોઈએ એટલે તો એણે પોતા વિશે બોલવું જ જોઈએ. ને વાસ્તવમાં, તો એ ઠંમેશાં એમ કરતો જ આવ્યો છે - થોડીધણી સળતાપૂર્વક, થોડીધણી સંપૂર્ણતાપૂર્વક, પણ નિરંતર.

પ્રશ્ન : તો પછી લેખનનું જ ખાસ કહેવાય એવું કાર્યક્ષેત્ર કયું? એમ નથી લાગતું કે આ સંપૂર્ણતા વિશે તો મીખિક રીતે મધુ બોલી શકાય?

સાત્રી : સિદ્ધાંતમાં એ શક્ય છે, પણ હકીકતમાં, માણસ જેટલું લેખન દ્વારા કહે છે તેટલું કહીએ બોલીને કહેતો હોતો નથી. લોકોને મીખિક ભાષા વાપરવાની ટેવ જ નથી. આજના જગતમાં વધુમાં વધુ જિંડાણભરી વાતચીતો બૌદ્ધિક વચ્ચે જ ચલી હોય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે બૌદ્ધિક અબૌદ્ધિક કરતાં, ચોક્કસ જ, સત્યની વિશેષ નજદીક હોય છે, પરંતુ અત્યારના સમયમાં તેમની પાસે જ્ઞાન છે, અને વિચારની એક પદ્ધતિ છે - દાખલા તરીકે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીય કે સમાજશાસ્ત્રીય વિચારની - જે તેમને પોતાની જાત વિશે અને બીજાઓ વિશે અમુક જાતની સમજણના સ્તર સુધી પહોંચી શક્યા છે છે. જે લોકો અબૌદ્ધિક હોય છે તેઓ સામાન્ય રીતે એ સ્તર સુધી પહોંચતા નથી. સંવાદ એ રીતે આમળ વધતો રહે છે કે દરેક માણસને એમ લાગે છે કે પોતે બહુમે કહી દીધું છે અને સામેનાએ પણ બહુ કહી દીધું છે. વાસ્તવમાં તો જે કંઈ કહેવાઈ ચકુ હોય તેને બોળાંની મથા પછી જ ખરી સમસ્યાઓ શરૂ થતી હોય છે.

પ્રશ્ન : એટલે તો તમે જ્યારે ને સત્ય આખરે કહી જ

દેવાવાનું છે તે વિશે વાત કરી ત્યારે તમે અમુક ચીજો દાખી રાખી હતી તેની હવે અભિવ્યક્તિ કરવાની વાત નહોતા કરતા, પણ પહેલાં તમે જે વસ્તુઓ સમજ્યા નહોતા તેને વિશેની વાત કરતા હતા ને ?

સાત્ર : બધાથીયે વિશેષ તો મારી જાતને એવી સ્થિતિમાં મૂકી દેવાનો એ પ્રશ્ન હતો કે જે સ્થિતિમાં, એની પહેલાં મેં જે જાતનું સત્ય જાણ્યું ન હોય તે સત્ય મને જરૂર જ દેખા દે. સાચી કલ્પનાકથાના સાધન દ્વારા કે કલ્પનાકથાના સત્ય દ્વારા હું મારા જીવનનાં કાર્યો અને વિચારોને ફરી હાથમાં લઉં - એમને એક સમગ્ર પિંડ બનાવી દેવા માટે. એ બધાંયે સમય દરમિયાન હું તેમના દેખીતા પરસ્પર વિરોધો અને તેમની મર્યાદાઓનું પરીક્ષણ કરતો રહું, જેથી એ મર્યાદાઓ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સાચું છે કે નહિ તે જાણી શકું, કેટલાક વિચારો હકીક્તમાં પરસ્પર વિરોધી ન હોવા છતાં તેમને પરસ્પર વિરોધી માનવાને હું મજબૂર નહોતો બન્યો તે વિશે ખાતરી પામી શકું, અને ટાઈ ચોક્કસ ક્ષણનાં મારાં કાર્યો સાચી નુકતેચીની પામ્યાં હતાં તેમ હું ફરીથી દઢતાપૂર્વક સ્થાપી શકું.

પ્રશ્ન : અને કદાચ તમે પોતે ઉપજાવી કાઢેલી પદ્ધતિ (system) માંથી તમને મુક્તિ મેળવી દેવાનો એ માર્ગ પણ હોય ?

સાત્ર : હા, મારી ઉપજાવેલી પદ્ધતિમાં દરેકેદરેક વસ્તુનો સમાવેશ થઈ શકતો નહોતો તેટલા પૂરતું તેમ પણ હોય. મારે મારી જાતને તે પદ્ધતિની બહાર મૂકવી જરૂરી હતી. ને મેં પોતે જ એ પદ્ધતિ ધડી હતી એટલે શક્ય હતું કે હું પોતે જ પાછો તેમાં ઘૂસી જાઉં. એમ યાત તો તો મારી રચેલી પદ્ધતિની બહાર સત્ય વસી ચકે તેવી કલ્પના પણ હું કરી શકું તેમ નથી. તે વાત સાબિત થઈ જાત. પણ એનો અર્થ એમ પણ થઈ શકત કે જિંડામાં જિંડા સત્ય સુધી એ પહોંચી ન શકતી હોય તો પણ એ પદ્ધતિ

અમુક સ્તરે પ્રમાણજન્ય બની રહે છે.

સત્યને હંમેશાં શોધી કાઢવું જ રહે છે કેમ કે એ અનંત હોય છે. એનો અર્થ એમ નથી કે આપણે ટેટલાંક માયો શોધી કાઢી શકતા જ નથી. અને મને લાગે છે કે જે મારા સત્યનો હિસાબ આપનારી કયા બનવાની હતી તે કયામાં હું જે કરવા માગતો હતો તે બે હું કરી શક્યો હોત તો, બે મારું નસીબ થોડું પાછડું હોત તો, માત્ર મારી જાત વિશેનાં જ નહિ, પરંતુ જે જમાનામાં હું જીવતો હતો તે જમાના વિશેનાં પણ ટેટલાંક સત્યો મેં શોધી કાઢ્યાં હોત. ને જતાં સંપૂર્ણ સત્ય તો હું શોધી શક્યો જ ન હોત, હું તો માત્ર એટલી જ વાત કરત કે એ પામવું પણ શક્ય છે - એને આને એને પામવા કોઈ શક્તિમાન ન હોય, તોપણ.

પ્રશ્ન : બે હજી પણ તમે લખી શકતા હોત તો તમે આ વિશે જ વાત કરતા હોત ?

સાત્રી : હા, અને અમુક અર્થમાં તો હું હંમેશાં એને વિશે જ કાર્યશીલ રહ્યો છું.

પ્રશ્ન : ને જતાં સીમોન દ બોલ્વારનાં સંસ્મરણો દ્વારા અમે જાણીએ છીએ કે ૧૯૭૫ના વર્ષથી તમે એક જાતની હદ ઉપરાંતની ઉતાવળમાં હો એવી લાગણીથી કામ કરી રહ્યા છો. સીમોન દ બોલ્વાર કહે છે કે તમે “ સમયની સામે, મૃત્યુની સામે યકની નાખે એવી થરતી દોડ ” આદરી રહ્યા છો, અને લાગે છે કે તમારામાં જે ઉતાવળની આવી જખરી વૃત્તિ કામ કરી રહી હોય તો તમને એમ લાગતું હશે કે જે કહેવાયું બેઈએ એવું કંઈ કહેવાને માત્ર તમે એકલા જ શક્તિમાન હતા. આ સાચું છે ?

સાત્રી : હા, એક રીતે સાચું છે. એ સમયે મેં ‘ દંદાત્મક

જ્ઞાનની મીમાંસા' (Coitique of Dialectical Reason) લખવું શરૂ કર્યું હતું, અને એ મને પરેશાન કરી રહ્યું હતું. દિવસના દસ કલાક સુધી હું એ કામ કર્યા કરતો, એ માટે કોરિ-
ડ્રેઈન (Corydrane) ઔષધ પશુ લેતો. છેલ્લે છેલ્લે તો એક દિવસમાં એની વીસપચીસ ગોળીઓ લેતો. આ પુસ્તક પૂરું કરવું જ નોંધ્યે તેમ મને ચોક્કસપણે લાગ્યા કરતું હતું. જ્ઞાન-
તાંત્રીઓને ઉત્તેજિત કરતાં તેમાંના એમ્ફેટેનાઈન્સ (ampheta-
mines) મારી વિચાર કરવાની શક્તિ અને લખવાની ગતિને તેજ કરી દેતાં હતાં. એથી તો મારી ગતિ ઉમેશની ગતિ કરતાં ત્રણ ગણી વધી જતી હતી. મારે ખૂબ ઝડપથી કામ કરવું હતું.

બુડાપેસ્ટવાળો બનાવ વધી ગયા પછી આ સમયગાળામાં મેં સામ્યવાદીઓ સાથેના સંબંધો તોડી નાખ્યા હતા. લાંગાણું પૂરેપૂરું પકડ્યું નહોતું, પણ ગ્રંથિ જર્જરિત બની ગઈ હતી. ૧૯૬૮ પહેલાં સામ્યવાદી ચળવળ બધાય ડાબેરી પક્ષોનું પ્રતિ-
નિધિત્વ ધરાવતી લાગતી હતી, અને ત્યારે એ પક્ષ સાથે છેડા મારી નાખવો એ એક જાતનો દેશવટો વહોરી લેવા જેવું બન્યું હોત. તમે ડાબેરી પક્ષોથી જ્યારે છૂટા થઈ જાઓ ત્યારે કા તો તમે જમાણી બાજુ ઢળી જાઓ - પહેલાંના ધણાં સામ્યવાદીઓ ઢળી જતા હતા તેમ - અથવા તો એક જાતનો ઉપેક્ષાની એવી સ્થિતિમાં પેસી જાઓ કે જેમાં તમે જે રીતે વિચાર ન કરો તેમ સામ્યવાદીઓ ઇચ્છતા હોય તેવા વિચારો કરવાની એકમાત્ર સ્થિતિ તમે પ્રાપ્ત કરો.

વિચારોની દુનિયા ઉપર સામ્યવાદી પક્ષની જે પકડ હતી તેની સાથે હિસાબ ચૂકતે કરવાની એક રીતનું પ્રતિનિધિત્વ 'દંડાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા'નું લેખન મારે માટે ધરાવતું હતું. 'મીમાંસા' એ સામ્યવાદીઓની વિરુદ્ધમાં લખાયેલી માકર્સવાદી કૃતિ છે. મને લાગતું હતું કે સામ્યવાદીઓએ માકર્સને પૂરેપૂરો મર્યાદી નાખ્યો

વાક્યો લખી રહ્યો હતો. લખાઈ રહેલા નાટક સાથે એ વાક્યોને કથો સંબંધ નહોતો. સીમોન ઇ બોન્વાર આથી ઘણા લય પામી ગયાં હતાં.

પ્રશ્ન : તમે પોતે લય પામ્યા હતા ?

સાન્ન : ના, પણ મને લાગ્યું કે મારી તબિયત સારી નહોતી. હું લય કદીયે પામ્યો જ નહોતો, છતાં મેં લખવાનું બંધ કર્યું. મને નથી લાગતું કે જે મહિના સુધી મેં કર્યું કર્યું હોય. એ પછી હું પાછો કામ કરવા લાગ્યો, પણ આને અંગે 'આલ્તોનાના સન્ન પામેલાઓ' એક વર્ષ પાછું ઠેલાયું.

પ્રશ્ન : મને લાગે છે કે આ સમયે તમારા વાચકો પ્રત્યે, તમારા પોતા પ્રત્યે અને “તમારી ચામડીમાં જે આદેશો (Commitments) વણાઈ ગયેલા છે” તેમ તમે ‘શબ્દો’માં કહ્યું હતું તેના પ્રત્યે જવાબદારીની તીવ્ર લાગણી ધરાવતા હતા. તમારે માટે એ સમયે પ્રશ્ન હતો “લખું કે મરું” તેનો. તેમાં તમે ઢીલા ક્યારે પડ્યા – જે કદીયે ઢીલા પડ્યા હો, તો ?

સાન્ન : છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી – જ્યારથી ફ્લોરેનસ લખવાનું મેં છોડી દીધું ત્યારથી – એ પુસ્તક ઉપર પણ, કોરિંથ્થનો ઉપ-યોગ કરી કરીને મેં પુષ્કળ કામ કર્યું છે. એને વિશેના કામને વારંવાર હાથમાં લેતાં લેતાં મેં પંદર વર્ષ ગાળ્યાં છે. વચ્ચે વચ્ચે વળી કંઈક ખીજું લખી લઉં, પછી પાછો ફ્લોરેનસ તરફ વળું. એમ કરવા છતાં પણ હું એ પૂરું કરી શકવાનો નથી. પણ એથી મને બહુ દુઃખ થતું નથી, કેમ કે મને લાગે છે કે એના પહેલા ત્રણ ભાગમાં મેં સહુથી વિશેષ મહત્વની વાતો કરી દીધી છે. મેં જે ત્રણ ભાગ લખ્યા છે એની પશ્ચાદ્દૃષ્ટિ ઉપર અન્ય કોઈક ચોથો ભાગ લખી શકે.

રહેણું પડે છે. સિતેર વર્ષની વયે હું એરી આશા ન જ રાખી શકું કે મારે માટે બાકી રહેલાં દસ ઉપયોગી વર્ષોમાં હું મારા જીવનને સાર્થક કરતી નવલકથા કે તત્ત્વજ્ઞાનની કૃતિ રચી શકાશ. સિતેર અને એંસી વચ્ચેનાં વર્ષો કેવાં હોય છે એ તો સહુ કોઈ જાણે છે.....

પ્રશ્ન : તો તો પછી, આપણે જેને વિશે વાત કરી રહ્યા છીએ તે તમારા આંશિક અંધાપા વિશેની નહિ પણ તમારી વૃદ્ધાવસ્થા વિશેની છે એમ થયું.

સાત્ર : મારા આંશિક અંધાપા દ્વારા હું મારી વૃદ્ધાવસ્થાને અનુભવી શકું છું. એ અંધાપો અકસ્માત છે. એ વૃદ્ધાવસ્થાને અનુભવવાનાં બીજાં કારણો પણ હોઈ શકે. એ અંધાપા મારફત અને જેને નકાશી શકાય તેમ છે જ નહિ તેવા મૃત્યુનો નિકટતા મારફત હું એ વૃદ્ધાવસ્થાને અનુભવું છું. એને વિશે હું વિચારો કર્યા કરું છું એવું નથી. હું એને વિશે કદી વિચારો કરતો નથી. પણ મને ખબર છે કે એ આવી રહ્યું છે.

પ્રશ્ન : પહેલાં પણ તમને એની ખબર હતી ?

સાત્ર : હા, પણ હું એ વિશે વિચાર કરતો નહિ. ખરેખર નહોતો કરતો. તમને ખબર છે, હું ત્રીસ વર્ષની આસપાસનો યૌવન સુધી મને લાગણું કે હું અમર છું ? પણ હવે મૃત્યુ વિશે વિચાર કર્યાં સિવાય પણ હું જાણું છું કે હું જલ્દી મરું છું. હું જાણું છું કે હું મારા જીવનના છેલ્લા તબક્કામાં છું. અને એટલે કેટલીક કૃતિઓ રચવી મારે માટે શક્ય નથી. એ કૃતિઓમાં સમાવિષ્ટ મુશ્કેલીઓને કારણે નહિ પણ એમના કદને કારણે મને આમ લાગે છે, કારણ કે મને લાગે છે કે દસ વર્ષ પહેલાં મારામાં જે બૌદ્ધિક સ્તર હતો તે જ સ્તર હજી મારામાં પ્રવર્તે છે. મારે માટે મહત્ત્વની ચીજ એ છે કે જે કરવાનું હવે તે કરી ચુકાયું છે - તે સારી રીતે થયું હોય કે ખરાબ

રીતે તેથી કશો ફરક પડતો નથી. ગમે તે હોય પણ તે કરવા માટે મેં પ્રયત્ન તો કર્યો છે જ. અને વળી હજી દસ વર્ષ શેષ રહ્યાં છે.

પ્રશ્ન : તમે મને થેસે (Thesee)માં જે જીવ લખે છે તેની યાદ આપો છો. “મેં મારું કાર્ય કર્યું છે. હું જીવ્યો છું.” એ પંચોતેર વર્ષના હતા અને તેમનાંમાં આ ગૌરવભાવ હતો - આ પૂરા કરેલા કાર્યનો સંતોષ. તમે પણ એ જ કહો છો ?

સાત્ર : બરોબર એ જ.

પ્રશ્ન : એ જ ભાવથી ?

સાત્ર : મારે તેમાં થોડી ચીજો ઉમેરવાની રહે. જીવ જે રીતે પોતાના વાચકો વિશે વિચારતા હતા તે રીતે હું વિચારતો નથી. પુસ્તકમાંની ક્રિયા વિશે પણ હું તેમની માફક વિચારતો નથી. સમાજના ભવિષ્ય વિશે તેમની જે ધારણા હતી તે મારી નથી. પણ માત્ર વ્યક્તિને જ લક્ષમાં રાખીએ તો હા, એક અર્થમાં એ જ ભાવથી. હીક છે, મારે જે કરવાનું હતું તે મેં કર્યું છે.

પ્રશ્ન : તમારા જીવનથી તમે સુખી છો ?

સાત્ર : ખૂબ જ. જોકે મને લાગે છે કે મને જરા વધારે સારું ભાગ્ય મળ્યું હોત તો મેં વધારે વિષયોને સ્પર્શ્યા હોત, અને વધારે સારી રીતે સ્પર્શ્યા હોત.

પ્રશ્ન : અને વળી જો તમે તમારી જાતની વધારે સંભાળ લીધી હોત તો પણ તમે તેમ કરી શક્યા હોત. કેમ કે જ્યારે તમે ‘દ્વાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા’ લખી રહ્યા હતા ત્યારે તમે તમારી તંદુરસ્તીને ખતમ કરી નાખી હતી.

સાત્ર : તંદુરસ્તી છે શેને માટે ? પૂરેપૂરી તંદુરસ્ત

સ્થિતિમાં રહેવા કરતાં 'હંદાતમક જ્ઞાનની મીમાંસા' લખવું એ વધારે સારું છે. આ હું કોઈ જાતના અભિમાન વિના કહું છું - કશુંક સુદીર્ઘ, ચોક્કસાઈસયું અને નિજનું આત્મનું મહત્ત્વ ધરાવતું લખવું એ સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત હોવા કરતાં અધિપાત્ર છે.

પ્રશ્ન : થોડા મહિના પહેલાં તમે વિનોદ અને વિષાદમિશ્રિત સ્વરે કહ્યું હતું : "હવે મારું અવતરણ ઘઈ રહ્યું છે. હું 'એ પણ હતા' બની ગયો છું." તમારું મૂલ્ય જોઈએ તે કરતાં ઓછું અઠાય છે એવી લાગણી તમને થાય છે ?

સાત્ર : ઓછું મૂલ્ય અઠાય છે ના. ઓગણીસમી સદીના કવિઓ અને લેખકોનું જે રીતે ઓછું મૂલ્ય અઠાત્રું હતું તે અર્થમાં નહિ. પણ કદાચ હું બહુ જાણીતો નયે હોઉં.

પ્રશ્ન : બાળક હતા ત્યારે તમારામાં જે મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી. કલાકૃતિ સર્જવી અને પ્રખ્યાત થવું. કયા બિંદુએ તમને લાગ્યું કે તમે સફળ થયા છે ?

સાત્ર : મને હંમેશાં લાગતું કે હું સફળ થઈશ જ. એથી મને કોઈ પણ વખત હું સફળ થયા છું એવી સ્પષ્ટ લાગણી ધઈ જ નથી. પણ હું એટલું કહું કે બુદ્ધ પછી મને સફળતા મળી.

પ્રશ્ન : બીજા યુદ્ધમાં કહીએ તો ૧૯૪૫માં તમારા ઉપર શાંતિનો જે બોમ્બે ઊતર્યો...

સાત્ર : બહુ મોટો બોમ્બ.

પ્રશ્ન : સાથે સાથે તમને એનો આનંદ પણ આવતો હતો ?

સાત્ર : ભારી વાત માનજો. મને આનંદ નહોતો આવતો. કારણ કે એની સાથે એટલાં અપમાનો, અને નિંદા પણ, જોડાયેલાં

હતાં કે એથી ચીઢ ચઢતી. પણ એ નાસીપાસ કરનારું નહોતું—
એથી તો એ ક્યાંય દૂર હતું, કેમ કે પછીથી મને એમાં મળ
પડતી. પણ શરૂ શરૂમાં, એની સાથે જોડાયેલો ધિક્કાર મને બહુ
ખરાબ રીતે પજવતો.

પ્રશ્ન : ધિક્કારની તમારા પર અસર થાય છે ?

સાત્ર : ના, હવે જરૂરીય નથી થતી. પણ એ સમયમાં તો
હું એને પહેલવહેલી વાર અતુલવી રહ્યો હતો. જર્મનીએ તાબે
કરેલા દેશની સ્થિતિમાંથી હું હજી માંડ બહાર નીકળ્યો હતો—
અને એ જોવીતેવી વાત નહોતી—ને ત્યાં જ મને ખબર પડી કે
મારા સમકાલીનો મને ધિક્કારતા હતા. એક વિચિત્ર સંવેદના હતી
એ. ને પછી, આખર જતાં, એ બધાનું પરિણામ સરસ આવ્યું.
મારા સમકાલીનોએ મને હંમેશાં ધિક્કાર્યો જ છે, પણ છતાં મહ-
ત્વની વાત એ હતી કે યુવાન માણસો સાથે મારો સરસ સંબંધ
બંધાઈ ગયો હતો. સગલત્ર ૧૯૬૫ સુધી તે સંબંધ ચાલ્યો. હું
એમ કહેવા માગું છું કે ૧૯૬૮ના બનાવો મારાથી તદ્દન વેગળા
રહીને જ બન્યા હતા—એ આવી રહ્યા છે એ પણ હું તો જોઈ
શક્યો નહોતો. ને પછી ૧૯૬૯ આસપાસ હું ફરી પાછો યુવાન
માણસોની—તેમાંના કેટલાકની—નજદીક આવી ગયો, ને મને
યુવાન શ્રીતાવર્ત મળતો રહ્યો. હવે વાત જુદી બની ગઈ છે. હવે
એ બધું બદલાવા લાગ્યું છે. હવે મારાં ગાંસડાંપોટલાં હપાડવાનો
સમય આવી લાગ્યો છે.

પ્રશ્ન : યુવાન બૌદ્ધિકો તમને વધારે પ્રમાણમાં વાંચતા નથી
અને તમારા વિશેના તથા તમારા કાર્ય વિશેના ખોટા ખ્યાલોથી
જ એ લોકો તમને ઓળખે છે તેથી તમને દુઃખ થાય છે ?

સાત્ર : હું તો એટલું જ કહું કે મારે મારે એ ખૂબ ખરાબ થયું છે.

પ્રશ્ન : તમારે મારે કે તેમને મારે ?

સાત્ર : સાચું કહું તો તેમને મારે પણ. પણ મને લાગે છે કે આ તબક્કો ક્ષણિક છે.

પ્રશ્ન : રાહાં ભાથે હમણાં હમણાંમાં કવિબ્યવાણી ઉચ્ચારી છે કે લોકો તમને ફરી પાછા શોધી કાઢશે, અને એ પણ થોડા જ સમયમાં, તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જનવા પામશે, - તેની સાથે તમે મૂળભૂત રીતે સંમત થાઓ છો ખરા ?

સાત્ર : એવી આશા હું રાખું છું.

પ્રશ્ન : અને નથી પેઢી તમારી કૃતિઓમાંથી કઈ કૃતિઓને ફરીથી અપનાવે તે જોવાની તમે આશા રાખો છો ?

સાત્ર : પરિસ્થિતિઓ (Situations), સાં જિને (Saint Genet), દ્વંદ્વાત્મક જ્ઞાનની ખામાંસા (Critique of Dialectical Reason) અને શયતાન અને ભક્ષા ભગવાન (The Devil and the Good Lord) અને લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની ન હોવા છતાં આલોચનાત્મક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનની સહુથી તજ્જક આવી જતી કૃતિ પરિસ્થિતિઓ (Situations) છે. ને વળી ઉબકા (Nausea) પણ, કેમ કે માત્ર શુદ્ધ સાહિત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો મેં રચેલી સારામાં સારી કૃતિ એ છે.

*

*

*

પ્રશ્ન : તમને ગમે કે ન ગમે, પણ સાત્ર, તમે માત્ર ગમે તે કોઈ વ્યક્તિ નથી. 'શબ્દો'માંના છેલ્લા વાક્યથી લોકો

આધાત પામ્યા હતા. “જે અશક્ય એવી મુક્તિમત્તાને હું ભંડકિયામાં ભંડારી દઉં તો બાકી શું રહે છે? એક આખો માણસ, બધા જ માણસોનો બનેલો, એ બધાના જટલો જ સારો અને એ બધામાંના કોઈ એકથી વધારે સારો નહિ.” એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે તો માત્ર કંઈક હોવા કરતાં જે માણસ ખરેખર કંઈક વધારે બની ગયો હોય છે તે જ માણસ દાવો કરી શકે કે પોતે માત્ર કોઈ પણ માણસ (Just anybody) છે.

સાર્ત્ર : એ બહુ મોટી બૂલ છે. કોઈ પણ માણસને રસ્તા વચ્ચે ભોલો રાખો અને પૂછી જુઓ કે એ કોણ છે : એ એક માણસ છે, માત્ર માણસ અને બીજું કંઈયે નહિ - બીજા બધા માણસોના જેવો જ.

પ્રશ્ન : એ માણસ કદાચ સંપૂર્ણ અનામિકતા (anonymity) માં ડૂબી ગયેલો હશે અને પોતાને ત્રાસ ઉપજાવતી હોય તેવી જિંદગી ગુજારી રહ્યો હશે. આંકડાઓની શ્રેણીમાંનો એ એક આંકડો માત્ર હશે. આ અનામિકતાના હાઉથી ઘણા માણસો ઘેરાઈ ગયેલા હોય છે અને “માત્ર-કોઈક” ન થઈ રહેવા માટે ગમે તે કરી છૂટવા તે લોકો તૈયાર હોય છે.

સાર્ત્ર : પણ “માત્ર-કોઈક” હોવું એ અનામી હોવાનું સમકક્ષ નથી. “માત્ર-કોઈક” હોવું એટલે તો પોતે હોવું, પૂર્ણ રીતે પોતે જ, પોતાના ગામ, કારખાના કે શહેરમાં, અને બીજા બધાઓ જે રીતે અન્ય માણસો સાથે સંબંધિત બની રહેતા હોય તેમ સંબંધિત બની રહેવું... વ્યક્તિએ અનામી શા માટે બની રહેવું જોઈએ ?

પ્રશ્ન : પણ સાર્ત્ર, તમે પોતે તો પ્રખ્યાત થવા ઇચ્છતા હતા !

સાર્ત્ર : હજી પણ હું એ ઇચ્છું છું કે નહિ તેની મને ખબર નથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં હું તેમ ઇચ્છતો હતો. અને,

તમે જાણો છો તે પ્રમાણે, એ પછી પણ થોડાં વર્ષો બુધી મને કુલાવવા-કુલાવવામાં આવતો હતો તે દરમિયાન હું તેમ ઇચ્છતો હતો...પણ હવે...

પ્રશ્ન : એ જ તો હું કહી રહ્યો છું. હવે તમે સુપ્રસિદ્ધ છો.

સાત્રી : છું, પણ મને એની કશી અસર થતી નથી આ બહીં હું તમારી સાથે વાતચીત કરી રહ્યો છું તે લેઑર્સર્વેટર (L'Observateur)માં છપાશે પણ, પણ ખરેખર, મને એની બહુ પડી નથી.

પ્રશ્ન : તમે સુપ્રસિદ્ધ થવા ઇચ્છતા હતા તે તો, અમુક અર્થમાં, અસ્તિત્વ ધરાવવા માટે તમે એ ઇચ્છતા હતા. હમણું પેલે દિવસે મારા એક મિત્રે કહ્યું “નહું” સુત્ર આ છે : ‘લેઑર્સર્વેટર’માં મારે વિશે ચર્ચા કરે છે, એટલે હું અસ્તિત્વ ધરાવું છું.”

સાત્રી : જે માથુસ પ્રસિદ્ધ થવા માગતું હોય તેને માત્ર એટલું જ જોઈતું હોતું નથી. તેને તો બધું જ જોઈએ. તેને પોતાને જીવન બક્ષતા અડોલોથી સ્વતંત્ર રીતે માથુસોની સ્મૃતિમાં જીવતું હોય છે. તેને વાચકો જોઈતા હોય છે, પણ એ મનુષ્યો તેને યાદ કરતા રહે એટલા માટે, તેનાથી જીલ્લો રીતે નહિ. મને કહીએ એવો વિચાર નથી આવ્યો કે વર્તમાનપત્રો, કે મારે વિશે લખાયેલું કંઈ પણ મને અમર કરી દેશે કે સંતાપ આપી રહેશે. મારી કૃતિની પહેલી પંક્તિ પણ હજી મેં નહોતી લખી ત્યારથી એ કામ મેં મારી કૃતિને સોંપી દીધું હતું. એ કૃતિએ જ મને અમર કરવાનો રહેશે કેમ કે એ હું હઈશ. અને મારી સંબંધી રાખનાર, મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ નહિ હોય. મારા કાર્ય-માંથી કિન્ન કિન્ન રીતે બીજાઓ ફાયદો મેળવી શકે, પણ હું

ખરેખર કોણ છું, શું છું, અને મારું મૂલ્ય શું છે એ જાણવા માટે તો કોઈ સંપૂર્ણતા ધરાવતા માનસચિકિત્સકને શોધી કાઢવો પડે; ને એવો તો કોઈ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

પ્રશ્ન : ‘શબ્દો’માં તમે સમજાવ્યું હતું કે સન્માનભરી પ્રશંસા મેળવવા માટે તમારી ઇચ્છા તમારા મૃત્યુના ભયના, અને જેનો બચાવ ન થઈ શકે એવા તમારા નિરર્થકપણાના ભાવના, અને આ બધું કયાંકથી એમ જ આવી પડ્યું છે એવી તમારી ધારણાના પરિણામરૂપ હતી.

સાત્રી : ખરેખર અને જ્યારે તમારામાં આવી ધારણા હોય છે ત્યારે છે કશુંય બદલી શકતી નથી. ત્યારે માણસ હંમેશાં જેનો બચાવ ન થઈ શકે (unjustified) તેવો જ રહે છે. અને એ પણ, એ સન્માનભરી પ્રશંસા મેળવવાનો ભાવ પણ, એમ ને એમ પોતાની મેળે મારામાં જિગી આવ્યો નહોતો. એ મને પુસ્તકોમાંથી મળ્યો હતો. તમે પણ બીજા બધા છોકરાઓ જેવા જ એક છોકરા હો છો, ને તમારે બીજા બધા કરતાં જરા ચઢિયાતા થવું છે, એથી સન્માનભરી પ્રશંસા સૂચવાતી નથી. સન્માનભરી પ્રશંસાની ભાવના તો સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. ૧૯૧૦ આસપાસ જે છોકરો પોતાની જાતને સાહિત્યમાં કુખ્યાડી દેતો હતો તેને, પોતે જે પુસ્તકો વાંચતો હતો તેમાંથી આખી એક સાહિત્યિક વિચારધારા સાંપડતી હતી. એ વિચારધારા ગઈ સદીથી થઈ ચૂકી હતી અને તેમાં આદર્શોની આખી એક ટ્રેણી સમાયેલી હતી. એને હું “જે સાહિત્ય લખવાનું છે તે” તેમ કહેતો એટલે તો જેમને માટે સાહિત્ય અને મૃત્યુ, પ્રશંસા અને અમરત્વ એકબીજાથી અલિનન રહે છે તેવા ક્લોબર જેવા માણસો મળી આવે છે. એમ એ બધું મેં સાહિત્યમાંથી મેળવ્યું. અને એને ખંખેરી નાખતાં મને ઘણા બધા સમય લાગ્યો.

પ્રશ્ન : ને તમને લાગતું નથી કે જે સમાજ, ધર્મ પર અને સામંતશાહી પર સ્થપાયેલા સમાજો ને રીતે પોતાના સભ્યોને ઉકૂર્વકતું અસ્તિત્વ અર્પતા હતા તે રીતનું સ્વયંસંચાલિત અસ્તિત્વ અર્પતા નથી, તે સમાજમાં સન્માનભરી પ્રશંસા મેળવવાની ઇચ્છા, અમુક અર્થમાં, વૈધિક હોય છે ?

સાત્રી : વ્યક્તિ જે સમાજ પાસેથી એવું ઉકૂર્વકતું અસ્તિત્વ મેળવવા ઇચ્છતી હોય તો તે મેળવી શકે છે. ખરી રીતે તો કોઈ પણ વસ્તુ એવું અસ્તિત્વ અર્પતી નથી, પણ ધણા-ખરા લોકો એ જોઈ શકતા નથી. માતા એનાં બાળકો દ્વારા એવું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, છોકરી એની માતા દ્વારા - અને એ ક્રમમાં એ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. લોકો આપસઆપસમાં એની વ્યવસ્થા કરી લેતા હોય છે.

પ્રશ્ન : બેલાશક, પણ તમારા બાળપણમાં તમને એવું ઉકૂર્વકતું અસ્તિત્વ જરી પણ પ્રાપ્ત થતું નહોતું એ જાતની તમારી લાગણીને અંગે સુવિખ્યાત થવાની તમને આટલી બધી ઇચ્છા થતી હતી - અને તમે સુવિખ્યાત થઈ પણ ગયા - એવું નહિ ?

સાત્રી : હા, હું એમ માતું છું. મને લાગે છે કે માણસને પ્રખ્યાત થવું હોય તો એ થઈ જ જાય છે - તેની પ્રતિભા કે સ્વભાવના આંતરિક વલણ દ્વારા નહિ... પણ એ બધામાંથી તમે શા નિરાકરણ પર આવો છો ?

પ્રશ્ન : બીજા માણસોને મત તમે શું છો એ જાણવું તમારે માટે મુશ્કેલ છે તેમ હું માતું છું. મને લાગે છે કે ક્લોડરોય (Claude Roy) એ કહ્યું હતું કે “સાત્રીને ખબર નથી કે પોતે સાત્રી છે.”

સાત્રી : ના, મને એ ખબર નથી. પણ હું નથી માનતો.

કે તમને પણ એ ખબર હોય.

પ્રશ્ન : મારે માટે તમે શું છો તે હું જાણું છું.

સાત્ર : હા, પણ એ જ વાત છે ને : તમે મારી એટલા બધા નજીક છો કે તમે મને એક મૂર્તિ (figure) તરીકે જોઈ શકતા નથી. પરંતુ જે લોકો મને ઓળખતા નથી તેમને મન હું શું હોઈશ તેની મને શી રીતે ખબર પડે? જેને પકડી શકાય એવી મારી કોઈ જાયા હું પાડતો નથી - હું જોઈ શકું તેવી કોઈ જાયા (image). એવા માણસો પણ છે જે મને જોયા પછી કહે છે, “હા, પણ એ એવા, ભય લાગે તેવા નથી.” કેખીતું છે કે એ લોકો હું તમને ભય પમાડીશ એવી આશા રાખતા હતા. ખીજાઓ પણ છે, જે મને કહે છે : “મને તમારાં પુસ્તકો ખૂબ ગમ્યાં.” પણ આમાંનું કશુંય મને વસ્તુલક્ષી ગૌરવલયું સ્થાન અર્પિતું નથી. એ તો માત્ર લોકોની સાથેના મારા અમુક પ્રકારના સંબંધનો નિર્દેશ કરે છે. બસ, એટલું જ.

પ્રશ્ન : પરંતુ, સાથે સાથે, વર્તમાનપત્રોમાં નિરંતર, દૂર-દૂરનીમાં વારંવાર અને માત્ર તમને જ વિષય બનાવીને લખાયેલાં પુસ્તકોમાં કોઈ કોઈ વાર તમે તમારી જાતને મળી જતા હો છો. તમને એ વાતની બરાબર ખબર છે કે ખીજા ધણા બધા મનુષ્યો કરતાં તમે જાહેર જનતામાં વધારે જાણીતા છો.

સાત્ર : હા, એ હું જાણું છું. જોકે આ ક્ષણે હું એ વિશે એટલો ખાતરીવાળો નથી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો યયાં એ વિશે હું ખાતરીવાળો રહ્યો નથી.

પ્રશ્ન : એ તમે શોકપૂર્વક કહો છો?

સાત્ર : ના, હું તો તમને કહું છું કે મને એની પડી નથી.

મારે જન્મત વિશે અને મારી જાત વિશે લખવું હતું, અને મેં એ ક્યું. મારે વંચાવું હતું, અને હું વંચાઈ છું. માણસ જ્યારે મોટા પ્રમાણમાં વંચાવા માટે ત્યારે તેની પ્રસિદ્ધિ વિશે વાત થાય. જાણે, હું સુપ્રસિદ્ધ છું -- હું જ્યારે છોકરો હતો ત્યારે આટલું જ સમય જીવન છે તેવાં સ્વાનો સેવતો હતો, એટલે એ જીવન મને એક ચોક્કસ અર્થમાં પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ એ પ્રતિનિધિત્વ કથાક ખીજવું જ કરવું હતું -- એ શું હતું તે વિશે મને ચોક્કસ ખબર નથી. અને મારી પાસે તે નથી...

પ્રશ્ન : લોકો કહે છે કે તમને પ્રસિદ્ધિનો શોખ છે...

સાત્ર્ : મને લાગે છે કે એ વાત ખોટી છે. પ્રસિદ્ધિ ખોજવા માટે મેં કદીયે કશું ક્યું નથી.

*

*

*

પ્રશ્ન : તમે વૃદ્ધ થઈ રહ્યા છો તેવું તમને ક્યારે લાગ્યું?

સાત્ર્ : એ બધું ગૂંચવણબધું છે, મારી આંખનો ખરો ઉપયોગ ગુમાવી દીધાની અને એકાદ કિલોમિટરથી વધારે ચાલી ન શકવાની હકીકત વૃદ્ધત્વની જ સૂચક છે. આ બધી આપત્તિઓ પણ છે અને સાથેસાથ આપત્તિઓ નથી પણ. હું એની સાથે જીવી શકું છું. પણ હવે હું રસ્તાને છેડે પહોંચી ગયો છું એ હકીકતમાંથી એ સ્થિતિ નીપજ છે, એટલે એ વાતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો હું વૃદ્ધ છું જ. પણ, સામે પક્ષે, હું એ વિશે બહુ વિચાર કરતો નથી. હું પિસ્તાળાસ કે પચાસ વર્ષનો હોઈ તે રીતે મારી જાતને જોઈ શકું છું. તે રીતનો જ મને મારે વિશે ખ્યાલ આવે છે. હામ પણ એ ઉંમરનો માણસ કરે તે રીતે જ હું કરું છું. મને હું વૃદ્ધ લાગતો નથી. છતાં, ઠોઈ માણસ સિત્તેર વર્ષનો હોય તો એ વૃદ્ધ જ કહેવાય.

પ્રશ્ન : તમારી ઉંમરના ઘણાબધા માણસોને આમ જ થતું હશે એમ તમને લાગે છે ?

સાત્રી : એની મને ખબર નથી. એ વિશે હું કહી શકું નહિ. મારી ઉંમરના માણસો મને ગમતા નથી. જે બધાને હું ઓળખું છું તે બધા મારાથી ખૂબ નાના છે. એમની જોડે મને ખૂબ કાવે છે. એ લોકોની જરૂરિયાતો મારી જે પ્રકારની છે તે પ્રકારની જ હોય છે, અજ્ઞાનતાં અને જ્ઞાનતાં તેમનાં ક્ષેત્રો પણ મારાં છે એ જ છે. અત્યારે હું જે લોકોને વધુમાં વધુ મળું છું - લગભગ દરરોજ સવારે મળું છું તે પીએર વિક્ટોર (Pierre Victor) અને ફિલીપ ગાવી (Philippe Gavi) - તે લોકો ત્રીસ વર્ષની ઉંમરના છે. અને તમારી સાથે તા જાણે મારા કોઈ સમકાલીન સાથે હોઉં એવું જ મને લાગે છે. હું જાણું છું કે તમે મારા કરતાં ઘણા નાના છો, પણ મને તેવું લાગતું નથી.

પ્રશ્ન : પણ તમારી ઉંમરના માણસોમાં તમને શું નડે છે ?

સાત્રી : એ લોકો પુઢા હોય છે. ચીડ ચડે એવા હોય છે.

પ્રશ્ન : મને તો તમે ચીડ ચડે તેવા લાગતા નથી.

સાત્રી : હા, પણ હું પુઢા માણસો જેવા નથી. પુઢા માણસો પોતાના એકતા એક વિચારોનું વારંવાર ઉચ્ચારણુ કરતા હોય છે, એ લોકોને અમુક બાબતોનું વળગણુ હોય છે, આજના સમયમાં લોકો જે જાતનાં લખાણુ કરતા હોય છે તેથી તે લોકો અકળાઈ જાય છે. ઓહો, એ લોકો ચીડ ચડે એવા હોય છે. ઘણા બધાઓ માટે પુઢાપો એટલે એ જ - શિક્ષા. અને એ લોકો એમનામાં હતી તે તાજગી ગુમાવી બેસતા હોય છે. તેઓ જીવાન હતા ત્યારે જેમને હું ઓળખતો હતો તેવા વૃદ્ધ માણસોને મળતાં હું બહુ અસુખ અનુભવું છું. જે વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ માણસો સાથે હું સહેલાઈથી

હળીમળી રાકું છું તે છેલ્લ તાં મોદેન (Le Temps Moderne - અર્વાચીન સમય)ના કાર્પકરો. એ સોઢો મારા કરતાં પંદરથી વીસ વર્ષ નાના છે. એ સોઢો હજી ઠીક છે, પણ સામાન્ય રીતે મારા સંપર્ક ત્રીસેક વર્ષના માણસો જોડે રહે છે.

પ્રશ્ન : ને એ સોઢો જ આ સંપર્ક સાધવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે ?

સાત્ર : હું તો એ કરતો નથી જ.

પ્રશ્ન : તમારે વિશેની આશ્ચર્યકારક યોજનાઓની આ એક છે. કોઈ પણ જાતના સંપર્ક માટે તમે પહેલ કરતા જ નથી, નહિ ? કે કરો છો ?

સાત્ર : કદીયે નહિ. મને સોઢો વિશે કુતૂહલ નથી.

પ્રશ્ન : ને જતાં તમે એક વાર લખ્યું હતું : “મારામાં મનુષ્યોને સમજવાનો આવેશ છે.”

સાત્ર : હા, એક વાર હું કોઈ માણસની મોઢામોઢ થઈ જાઉં તો તેને સમજવાનો મારામાં આવેશ જાગે. પણ સામે ચડીને હું તેને મળવા ન જાઉં.

પ્રશ્ન : એ તો વૈરાગીનું વલણ કહેવાય.

સાત્ર : વૈરાગી, હા. મારે તમને એ વાતની જાણ કરવી જોઈએ કે હું સોઢાયા ઘેરાયેલો રહું છું, પણ એ બધી સ્ત્રીઓ હોય છે. મારા જીવનમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ છે. એક અર્થમાં તો સીમાન દ બોવ્વાર એ એક માત્ર સ્ત્રી ગણાય પણ વાસ્તવમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ છે.

પ્રશ્ન : એમાં સારા એવા પ્રમાણમાં તમારો સમય ખર્ચાતો હશે. ને તમે જ્યારે લેખનમાં જ ગૂંથાયેલા રહેવા માગતા હતા ત્યારે એ ચીજ તમારો ધણોબધો સમય ખાઈ જતી હતી. તમે એક વખત મને કહ્યું હતું : “મને ખરેખર કરવી ગમતી માત્ર એક જ ચીજ છે. મારા ટેબલ પાસે બેસવું અને લખવું. એમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન લખવું મને સવિશેષ ગમે.”

સાત્ર : હા, એ મને ખરેખર ગમતું. અને લોકો મારા લખવાના ટેબલથી મને હંમેશાં થોડોક દૂર રોકી રાખતા. એ ટેબલ પર પાછા પહોંચવા માટે મારે ઘણી ચીજો તોડવી-ફોડવી પડતી.

પ્રશ્ન : પણ તમે જ્યારે કામ કરતા ન હો ત્યારે તમને એકલું રહેવું ગમતું નથી ?

સાત્ર : કોઈ કોઈ વાર એકલા રહેવું મને ખૂબ ગમે છે. દાખલા તરીકે, યુદ્ધ પહેલાં ફેટલીક સાંજે જ્યારે કાસ્ટોર (Castor એટલે કે સીમોન દ બોલ્વાર) આવી ચઢે તેમ ન હોય ત્યારે બાલ્ઝાર (Balzar)માં મને એકલા એકલા જમવું ગમતું. મારું એકાંત હું માણતો.

પ્રશ્ન : યુદ્ધના અંત પછી એવું આઝી બધી વાર બન્યું નથી, નહિ ?

સાત્ર : મને યાદ છે, ત્રણ કે ચાર વર્ષ પહેલાં મારે તદ્દન એકલા એકલા એક સાંજ ગાળવાની હતી, અને એથી હું ખૂબ આનંદમાં હતો. એક મિત્ર, જે બહારગામ હતા, તેમને ઘેર એ સાંજ ગાળવાની હતી. એ રાતે મેં એટલો બધો દારૂ પીધો કે હું છાકટો બની ગયો. હું ચાલીને ઘેર જવા લાગ્યો. મારો મંત્રી પુઈંગ (Puig) થોડું અંતર રાખીને મારી પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. એ જોવા આવ્યો હતો કે બધું સમુસતરું છે કે નહિ. પછી હું

પડી ગયા ને એવું મને જાણો કર્યો, ટોકા આપ્યા ને ઘેર લઈ ગયા. મારી એકલતાનો મેં જાણો ઉપયોગ કર્યો. સીમેન હ બોલવારને હું જ્યારે જ્યારે હજુ છું કે મને એકલા રહેવું ગમે છે પણ સોઝા મને એકલો પડવા દેના નથી ત્યારે તે હંમેશાં કહે છે : “તમે મારામાં હાસ્ત મેરા છો.”

પ્રશ્ન : આજઠાસ તમે શી રીતે રહો છો ?

સાત્ર : હવે હું ઝાઝું દરીદરી થકનો નથી તેથી મારું જીવન બહુ સાદુંસીધું થઈ ગયું છે. ધણી વાર હું સીમેન હ બોલવારને ઘેર મૂઈ રહું છું. અને મારા પર તરફ જવાના રસ્તે એક કાફેમાં નારતો કરું છું...જ્યારે હું કાફેમાં ઢોલું ત્યારે લોકો મને એકલો રહેવા દે એ મને ગમે છે.

પ્રશ્ન : ને કોઈક જાહેર જગ્યાએ તમે જાઓ ત્યારે એક જાનનો જે નાનો ગણતણાટ થઈ થઈ જાય છે તે તમને હેરાન કરતો નથી ?

સાત્ર : ના, એ પ્રશ્ને હું જરી પણ ધ્યાન આપતો નથી. મારી સાથે ક્યાંક જવાને આવ્યા હોય છે એવા કેટલાક લોકો એથી ધૂણા અનુભવતા હોય છે તે હું જાણું છું. પણ આ જાનનો ગણતણાટ વિશેષનો જ હોય છે એવું નથી હોતું. ઝાંઝે ભાગે તો એ બેઠકદારીભર્યું ઉચ્ચારણ માત્ર હોય છે : “ને, આ ફસાણો ફસાણો છે.”

પ્રશ્ન : અને તમે જમને ઓળખતા ન હો એવા લોકો તરફથી તમે જ્યારે મેત્રીભર્યા સંકેતો મેળવો છો ત્યારે તમને મન્ય આવે છે ?

સાત્ર : એવા સંકેતો મને કોઈક જ વાર મળ્યા છે. એવા

લોકો છે જે મને કહે છે કે હું તેમને બહુ ગમું છું. પણ મારે એમની વાત માનવી જ એવું કશું નથી.

પ્રશ્ન : પણ તમને આ કાફેનું જીવન ગમે છે ?

સાત્રી : હા, એ મારું જીવન છે. હંમેશાં હું એ રીતે જ જીવ્યો છું. એના પૂરા અર્થમાં એ કાફેનું જીવન નથી. બપોરનું ભોજન હું મોડેથી લઉં છું—લગભગ બે વાગ્યા આસપાસ. ને ચારેક વાગ્યા સુધી કાફેમાં બેઠો રહું છું. કાઈક વાર વળી સીમેન્ટ દ બોન્વાર નેડે કાઈ રેસ્ટોરાંમાં ભોજન લઉં છું. કાઈક વાર હું જેને અજમાવી જોઉં તેમ તે ઇચ્છતાં હોય એવી એકાદ નવી રેસ્ટોરાં તે શોધી કાઢે છે. મારામાં મારી મેજે એવું કશું શોધી કાઢવા માટે પૂરતું કુતૂહલ હોત નહિ.

પ્રશ્ન : હમણાં હમણાં તમે ઘણા માણસોને મળો છો ?

સાત્રી : હંમેશાં એકના એક માણસોને જ મળું છું, પણ તેમની સખ્યા ઘણી નાની છે. તેમાં ઝાઝે ભાગે સ્ત્રીઓ હોય છે—મારા જીવનમાં જે મારી ખૂબ જ નજીક રહી છે એવી સ્ત્રીઓ. ને ત્રણચાર માણસોને હું નિયમસર મળું જ છું. એ લોકો લ તાં મોદર્ન (Le Temps Modernes)ના સાથીઓ હોય છે. તેમને પખવાડિયામાં એક વાર—બુધવારે—હું મળું છું.

પ્રશ્ન : તમારી આદતોમાં આ સમયસરતા શા માટે ? હર-એક સપ્તાહ એના આગળના સપ્તાહની જેમ જ પસાર થાય, હરએક માણસને તમે મળો તેને તેનો નિયત કરેલો દિવસ, કલાક હોય, હંમેશાં એકનો એક જ ..

સાત્રી : જો માણસે ક્ષણિક રીતે કશુંક લખવું હોય તો તેને નિયમસરતાની ટેવની જરૂર હોય છે. એ હકીકતમાંથી એ ટેવ

જન્મી હશે તેમ છું માનું છું. મારા જીવનમાં મેં માત્ર ત્રણ નવલકથાઓ જ નથી લખી. મેં ઘણાં ઘણાં પાનાંઓ લખ્યાં છે. કામ સંબંધીની સિસ્ટ વિના માણસ થોડું મોટું કદી ચક્રાય તેવું પુસ્તક લખી શકે નહિ. પણ આટલું કદી દીધા પછી હું ઉમેરું કે મેં મારું લેખન બધી જ જગ્યાઓએ કર્યું છે. દાખલા તરીકે 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા' (Being and Nothingness) નાં ફેટલાંક પાનાં મેં પાઈરેનીઝની એક નાની ટેકરીને મથાળે બેસીને લખ્યાં હતાં. ત્યારે હું સીમોન દ બોન્વાર અને બોસ્ત (Bost) સાથે સાઈકલની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો. સફરથી પહેલાં હું ત્યાં પહોંચી ગયો અને ફેટલાંક ખડકેની નીચેના ભાગમાંની જમીન પર બેસી ગયો અને લખવા લાગ્યો. પછી ખીજાંઓ આવી પહોંચ્યાં. એ લોકો મારી બાજુમાં બેસી ગયાં ને મેં લખવું ચાલુ રાખ્યું.

દેખાતી રીતે જ મેં કાફેમાં ઘણુંબધું લેખન કર્યું છે. દાખલા તરીકે 'સજામાંથી કામચલાઉ મુક્તિ' (The Reprieve) અને 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા'નાં મોટા ભાગનાં લખાણો, લા કુપાલ (La Coupalle) અને લે ત્રુઆ મુસ્કેતેર (Les Trois Mousquetaires), આવેન્યુ દ મેન (Avenue de Maine) અને પછી લા ફ્લોરે (La Flore) માં થયાં હતાં. પણ ૧૯૪૫-૪૬થી માંડીને—જ્યારે હું મારી મા નેડે રુટ બોનાપાર્ટ (Rue Bonaparte) માં રહેતો હતો ત્યારે, અને ત્યાર પછી ૧૯૬૨માં છુલવા દ રાસ્પેઈ (Boule Varde de Raspail) પાસે રહેતો હતો ત્યારે લગભગ બધાં લખાણો મેં મારા અભ્યાસખંડમાં જ લખ્યાં હતાં. પણ હું પ્રવાસ કરતો હતો ત્યારે પણ લખતો હતો—ને મેં પ્રવાસ ઘણાબધા કર્યાં છે.

આમ, લગ્ને જીને વિશે વાત કરી રહ્યા છો તે આ આદતો, મારા કામ કરવાના સમય આસપાસ જ્યારે મેં મારું જીવન બચ-રચિત કરવા માંડ્યું તે કાળથી ચાલી આવે છે. સવારના સાડા

નવ કે દસથી માંડીને બપોરના દોઢ વાગ્યા સુધી, અને પછી સાંજે પાંચ કે છથી માંડીને રાતે નવ સુધી હું કામ કરતો. આ રીતે જ મેં જિંદગીભર કામ કર્યું છે. હવે એ કલાકો લગભગ ખાલી-ખમ થઈ ગયા છે. પણ હું તો તે કલાકોને છે તેમ જ રહેવા દઉં છું. મારું સમયપત્રક એનું એ જ છે. દાખલા તરીકે, આ દિવસોમાં જે મિત્રો મારી તથા સીમોન દ બોન્વારની સાથે વાયુ-પ્રસારણો અંગે કામ કરી રહ્યા છે તેમને હું મારે ઘેર સાડા દસથી અગિયારની આસપાસ મળું છું અને હંમેશાં બપોરે દોઢથી બે સુધી અમે કામ કર્યા કરીએ છીએ. પછી પાડોશની કોઈ કાફેમાં હું બપોરનું ભોજન લઉં છું અને સાડા ચારેક આસપાસ ઘેર પાછો ફરું છું.

એ વખતે, ઝાઝે ભાગે, સીમોન દ બોન્વાર ત્યાં હોય છે. થોડી વાર અમે વાતો કરીએ છીએ અને પછી વાયુપ્રસારણો માટે જરૂરી એવું કોઈ પુસ્તક કે અન્ય કોઈ પુસ્તકો કે લે મોન્ડ (Le Monde - દુનિયા) કે લિબેરાશ્યો (Liberation - મુક્તિ) કે ખીજાં એવાં વર્તમાનપત્રો તે મને વાંચી સંભળાવે છે. એમ કરતાં કરતાં સાંજના સાડા આઠથી નવ વાગી જાય છે. એવે વખતે અમે તેમના મૉપાર્નાસ સિમેટરી (Montparnasse Cemetery) પાસેના ઘેર પહોંચી જઈએ છીએ. લગભગ હંમેશાં સંગીત સાંભળતાં હું થોડી રાત સુધીના સમય તેમની સાથે વિતાવું છું. તો વળી કોઈ કોઈ વાર તે વાંચતાં પણ રહે છે. લગભગ એક જ સમયે હું હંમેશાં સૂઈ જઈું છું - સાડા બાર વાગ્યે.

પ્રશ્ન : તમારા જીવનમાં સંગીતે ઘણી જગ્યા રોકી લીધી છે. ઘણા લોકોને એ ખબર નથી કે...

સાત્ર : મારે મન સંગીતનું સ્થાન ઘણું ઊંચું રહ્યું છે - સમય ગાળવાના સાધન તરીકે પણ અને મારા સંસ્કારના એક

ભાગ તરીકે પણ. મારા કુટુંબનું દરેકેદરેક માણસ સંગીતકાર હતું. મારા નાના પિયાનો અને ઓર્ગન વગાડતા. મારાં નાની પિયાનો ઘણી સરસ રીતે વગાડતાં. મારી મા પણ એ સરસ વગાડતી અને ગાતી પણ. મારા બે મામાઓ, ખાસ કરીને મામા જોર્જ (Georges) - જેમનાં પત્ની પણ ખૂબ સંગીતમય હતાં - ઉત્તમ રીતે પિયાનો વગાડનાર હતા, અને તેમને તો ખબર છે કે મારા મામાના દીકરા આલ્બેર (Albert Schweitzer) ઓર્ગન વગાડવામાં અકુશળ નહોતા... દુઃકમાં ઠહીએ તો સ્વાઈટ્ઝર કુટુંબમાંનું દરેકેદરેક જણ કંઈક ને કંઈક વગાડી જાણતું, અને મારા આખાથે બાળ-પણુ દરમિયાન હું સંગીતમય વાતાવરણમાં રહ્યો હતો. આઠ કે નવ વર્ષની વયે મને પિયાનો વગાડવાના પાઠ શીખવવામાં આવતા. પછી હું બાર વર્ષનો થયો ત્યાં મુખી પિયાનો સાથે મારે ઠશી સેવાદેવા રહી નહિ. ત્યારે હું લા રોશેલ્લ (La Rochelle) માં હતો. મારી મા અને મારા ઔરમાન પિતા સાથે હું જે ઘરમાં રહેતો હતો તેમાં એક મોટું દીવાનખાનું હતું. તેમાં મોટી મિજબાનીઓ ગાડવાઈ હોય તે સિવાયના સમયે એમાં ડાઈ દાખલ થતું નહિ. તેમાં એક પિયાનો હમામબેર બેટો હતો. ત્યાં હું મારી મેઝે ફરીથી સંગીત શીખ્યો. પટેલવહેલાં તો ઘણાખધા ઓપેરેટાઓ વગાડ્યા અને પછી ચાર હાથેએ સાથે મળીને વગાડી શકાય એવું સંગીત, દાખલા તરીકે મેન્દોલ્સોહન (Mendelssohn) મારી મા સાથે મળીને વગાડ્યું. એમ ધીમેધીમે કરીને બેઈટોવન (Beethoven), શુમાન (Schumann), બાહલા સમયનો બાક (Bach) - એ બધી વધારે મુશ્કેલ ચીજો વગાડતો ગયો. ત્યારે મારાં આંગળાંઓની ગતિ માંડ સાચી રીતની હશે, પણ હવે હું જે ગતિએ વગાડતું જોઈએ તે ગતિએ વગાડતો થઈ ગયો - એકસાઈપૂર્વક તો નહિ જ, પણ સામાન્ય રીતે તાલ (time) ને જાળવીને.

હેવટે શોપાં (Chopin) અને બેઈટાવનની તદ્દન છેલ્લામાંની સિવાયની સોનાટાઓ વગાડવામાં હું સફળ થયાં. છેલ્લી છેલ્લી સોનાટાઓ ખૂબ જ મુશ્કેલ છે, અને હું તેમાંનો થોડો ભાગ જ વગાડતો અને ઓપેરાઓ અને ઓપેરેટાઓમાં મૂરો વગાડતો અને એ ગાતો પણ. મારો અવાજ પહાડી અને ષડ્જ વચ્ચેના પ્રકારનો (baritone) હતો. પણ હું ગાવાનું કદી શીખ્યો નહિ. ખરા અર્થમાં પિયાનો પણ શીખ્યો નહિ. પાંચ આંગળાઓની કામગીરીવાળી તાલીમ મેં કદી લીધી નહિ. પણ એકના એક ભાગને વારંવાર વગાડ્યા કરવાથી થોડીઘણી સ્વીકૃતિ પામે તે રીતે હું એ વગાડી શકતો. હું બાવીસ વર્ષનો હતો ત્યારે એકોલ નોર્માલ (Ecole Normale)માં પિયાનોનું શિક્ષણ પણ આપતો.

અ તે વગાડતું એ મારે માટે મહત્ત્વનું બની ગયું. દાખલા તરીકે, ૪૨, ૨૫૬ બોનાપાર્ટવાળા મારા ઘરમાં સાહિત્યિક કામ કરવા માટે બપોરે બેએક વાગ્યે સીમોન દ બોલ્વાર આવતાં. વાંચવા કે લખવાનું હું શરૂ કરું એ પહેલાં એ શરૂ કરી દેતાં. હું મારા જ આનંદને ખાતર પિયાનો વગાડતો રહેતો - કાં તો મેં વાંચી હોય તે કોઈક નવી યીજ વગાડતો, અથવા તો હજારમી વાર બાકની ગ્રેલ્યુદ કે ફ્યુગ કે બેઈટાવનની કોઈ સોનાટા વગાડતો.

પ્રશ્ન : મિત્રો માટે કોઈ દિવસ વગાડ્યું છે ?

સાત્ર્ : ના, એમ કરવાનું મને કોઈએ કદી કહ્યું નથી. પછી મારી દત્તક પુત્રી આર્લેટ (Arlette) સાથે હું વગાડતો. એ ગાય અથવા ફ્લ્યુટ વગાડે ને હું તેને સાથ આપું. કેટલાંક વર્ષો સુધી અમે એ કર્યું. અને પછી - અરે હાં, હવે તો હું કંઈ વગાડી શકતો નથી. પણ ગમે તે કારણે હોય પણ આ મારી આખના અકસ્માત પહેલાં જ મેં વગાડવાનું છોડી દીધું.

હવું, કેમકે મારા હાથોએ ચોતાની ચપળતા ગુમાવી દીધી હતી અને બન્ને હાથોની ગતિને સાંકળી લેવામાં મને મુશ્કેલી પડતી હતી. એટલે હવે હું પહેલાં સાંભળતો હતો તેના કરતાં વધારે સંગીત સાંભળું છું. હું એમ કહી શકું કે મને બેરોક (Baroque) સમયથી માંડીને એટાનેસિટી (atonality) સુધીના સંગીતનું સારું એવું જ્ઞાન છે. સીમોન દ બોન્વારને ઘેર લગભગ દરરોજ સાંજે અમે રેકર્ડો સાંભળીએ છીએ, હરેક જાતની રેકર્ડો, અને કોઈ કોઈ વાર દિવસ દરમિયાન અમે રેડિયોનો ફ્રાંસ મ્યુઝીક (France-Musique) કાર્યક્રમ પણ સાંભળીએ છીએ. બધારે હું લેખન કરતો ત્યારે, ઘણા લેખકો રાખે છે તેમ, હું રેડિયો ચાલુ રાખતો નહિ. પણ હવે હું એણું કામ કરતો યથા છું એટલે હું રેડિયોના સંગીતના કાર્યક્રમો સાંભળવાનો આનંદ માણું છું એકંદરે તે એટલા ખરાબ નથી હોતા.

* * *

આ રીતે, તમે જોયાને મને નડેલા અઠસ્માતો, - પહેલાં સંગીત મારા દિવસના ચાર કલાક રોકી લેતું, તે હવે તેથી પણ વધારે કલાકો રોકી લે છે. મારે મારું સાંભળવાનું ગુમાવવું કે જોવાનું તે વિશે નહીં કરવાનું જે મારી મરજી ઉપર આધાર રાખતું હોત, તે મેં સાંભળવાનું ગુમાવવાનું પસંદ કર્યું હોત; પણ સંગીત પ્રત્યેની મારી આ લગનીને અંજો બહેરાપણાએ પણ મને ખૂબ હેરાન કર્યો હોત

* * *

પ્રશ્ન : તમે મને કહેતા કે સંગીતના જલસાઓ તમને ગમતા નથી. એ જલસાઓ પ્રત્યેનો તમારો અણુગ્રમો એ મૂળભૂત રીતે મોટા મોટા કાર્યક્રમો અને સામાજિક પ્રસંગો પરત્વેના તમારા અણુગ્રમાનો દ્યોતક નથી ?

સાર્ત્ર : એતો એ એક અંશ હોઈ શકે. ગમે તે હોય, પણ જેઓ મારા ખાસ મિત્રો છે - ને જેઓ મને ઠોઈક જ વાર પોતાને ઘેર નિમંત્રે છે - તેમના સિવાય હું સોંકાને ઘેર કદીયે જતો નથી. જેમને આપણે ઓળખતા ન હોઈએ તેવા સોંકાને ઘેર યતા ભોજન-સમારંભોને મેં હંમેશાં ધિક્કાર્યા છે. ત્યાં આપણે ખાતા નથી, આપણે ખવાઈએ છીએ.

પ્રશ્ન : ને છતાં એવો સમય પણ હતો ખરો જ્યારે નવા નવા માણસોને મળવું તમને ગમતું.

સાર્ત્ર : હા. દાખલા તરીકે, યુદ્ધ પછી હું હેમિંગવેને ને ડોસ પેસોસને મળ્યો હતો. સાલાક્રુ (Salacrou), લેરી (Leiris), કનો (Queneau), કોક્તો (Cocteau) જેવા લેખકોને પણ હું મળતો. દરેક લેખકને પોતાના જમાનાના લેખકો જોડે જે જાતના સંબંધો હોય છે તે જાતના સંબંધો મારે પણ હતા. પણ ૧૯૪૨ કે '૪૩ સુધી એ શરૂ નહોતું થયું. જે બધા લેખકોને હું મળતો તે બધા જ નાત્તીઓની વિરુદ્ધ હતા અને એક યા બીજી રીતે તેમનો સામનો કરતા હતા. યુદ્ધ પછી હું અમેરિકન લેખકોને, છટાલિયન લેખકોને અને કેટલાક અંગ્રેજ લેખકોને મળ્યો. ને વળી એવા કેટલાય લેખકો હતા જે ફ્રાંસમાં આવ્યા હતા અને મને મળવા માગતા હતા. ૧૯૪૫ અને '૪૮ની વચ્ચે ઘણા સોંકા મને મળવા માગતા હતા.

પ્રશ્ન : તો પછી આ સાહિત્યિક સંબંધો જે ઘણી વાર મૈત્રીભર્યા પણ હતા, તે ઘસાઈ કેમ ગયા?

સાર્ત્ર : થોડે અંશે તેમને લીધે, થોડે અંશે મારે લીધે. પરદેશી લેખકો પૂરવું કહું તો આપણા અને તેમના દેશો વચ્ચે જે અંતર છે તે જ સાદુંસીધું કારણ ગણાય. ને વળી હું બહુ જ થોડા પત્રો લખનારો છું એ હકીકત પણ એમાં કારણભૂત ખરી.

મેં લેખકો જોડે કદી પરચયવહાર કર્યો નથી. એટલે તો એ લેખકો જમારે પેરીસ આવતા ત્યારે જમે વખતોવખત મળતા. ફ્રેન્ચ લેખકો સાથેની વાત જુદી છે. કેટલાકની સાથેનો મારો સંપર્ક છૂટી ગયો છે, પણ એ એ કારણે નથી છૂટી ગયો કે અમારી વચ્ચે જરી નેટલો પણ મતભેદ હતો; પણ અમારા વ્યવસાયો, અને જમે જે બાબતોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બનતા જતા હતા. એ બધું શી રીતે બને છે તે તો તમે જાણો જ છો.

ખીજ પણ કેટલાક લેખકો હતા જેમની સાથે મતભેદો હોવા છતાં મારા સંબંધો ઉત્તમ પ્રકારે ચાલુ રહ્યા હતા. દાખલા તરીકે મને દોક્ટોર (Docteur) ગમતા. ૧૯૪૪માં એમને હું ઘણી વાર મળતો અને છેક છેવટ સુધી વારંવાર મળતો રહેતો. એ અવસાન પામ્યા તેના થોડા દિવસ પહેલાં જ મેં એમની સાથે મોજન લીધેલું. મને એ ખૂબ જ સમભાવલયાં લાગેલા, અને હમણાં હમણાં લોકો તેમને નેટલા વિદૂષક હોવાનું કહે છે તેના કરતાં તે ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં વિદૂષક જેવા હતા.

અમારી વચ્ચેના વાર્તાલાપનો દોર તેમના હાથમાં રહેતો. જાત્રી વાતો તે જ કરતા. પોતે કઈ રીતે જતનને જુએ છે તે વિશે અને પોતાના વિચારો વિશે તેઓ વાતો કરતા. એ બધું હું જંજીરતાથી સ્વીકારતો નહિ, કેમ કે હું માતું છું કે તે ઘણા ઉપર-છલ્લા હતા. વાતો કરવામાં તે ઘણા ચળરાક હતા, સંવેદનશીલ હતા, પણ તેમની પાસે વિચારો ઘણા થોડા હતા. એથી હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તે મૂલ્યવંતા કવિ નહોતા.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આ આખાંયે સમય દરમિયાન તમે જેને ‘તુ પારી’ (Tout Paris – The Whole of Paris) કહેવામાં આવે છે તેના જામરૂપ હતા.

સાત્ર : ખરી રીતે હું તુ પારી (Tout Paris)ના સાત્ર-

૩૫ નહોતો. બીજી કોઈ પણ ચીજ કરતાં વધારે તો નાટકની દુનિયાએ મને, બીજી રીતે જમને હું કહીએ ન મળ્યો હોત એવા એવા લોકોના પરિચયમાં મૂકી દીધો હતો. દાખલા તરીકે કોલેટ (Colette)ને હું સીમોન બેરિઓ (Simone Berriau)ને ઘેર મળ્યો હતાં. સીમોન બેરિઓને હું વારંવાર મળતો કેમ કે ‘આલ્તોનાના સજ્જ પામેલાઓ’ (The Condemned of Altona) સિવાયનાં મારાં બધાંયે નાટકો એમની નાટકશાળામાં ભજવાયાં હતાં. એ ધણીબધા લોકોને ઓળખતાં અને સરસ રીતે આત્મતાસ્વાગતા કરતાં.

મને ઈવ મિરાંદ (Yves Mirande) ગમતા. એ ત્યારે એમની સાથે રહેતા. એ મારામાં રમૂજ પ્રેરતા. તે સંવેદનશીલ હતા અને વિચિત્ર હતા. મને એક દિવસ યાદ છે જ્યારે મેં ઝુવે (Jouvet)ને મારું નાટક ‘શયતાન અને ભલા ભગવાન’ (The Devil and the Good Lord) વાંચી સંભળાવ્યું હતું. મેં માત્ર પહેલો અંક લખ્યો હતો અને ઝુવેએ એ નાટકનું દિગ્દર્શન કરવાની પરવાનગી માગી હતી. વારુ, તો, સીમોન બેરિઓના દીવાનખંડમાં ઝુવે મારા નાટકનો પહેલો અંક મારી પાસેથી સાંભળી રહ્યા હતા અને મિરાંદ તેમની બાજુમાં બેઠા હતા.

ઝુવે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ. તેમના કપાળ ઉપર ઠરચણીઓ પાડીને, ને બલ્કે કે યુદ્ધ કરવાને તત્પર હોય તેવી ભાવના નિર્ગમ્ય તે મને સાંભળી રહ્યા હતા. જ્યારે મેં પૂરું કયું ત્યારે હાંબી એવી ચૂપકાદી પછી મિરાંદ બોલ્યા : “તમારા શબ્દો બાળી મૂકે એવા છે.” એ ક્ષણે કોઈએ પણ જો કંઈયે કહ્યું હોય તો તે આટલું જ હતું, કેમ કે તરત જ ઝુવે જિભા યઈને ચાલ્યા ગયા. બીજો દિવસે તે અમેરિકા જવાના હતા. બિચારા મિરાંદ, જે કંઈક પ્રશંસાત્મક કહી શકાય તેવું વિચારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તેમને યાદ આવ્યું આ ચવાઈને કૂચો યઈ ગયેલું કથન !

‘તુ પારી’ સાથેનો મારો સંબંધ માત્ર આ પ્રકારનો જ હતો - રંગભૂમિ સાથે સંકળાયેલા હોવા પૂરતો. નહિતર તો, મારું સવારનું ઠામ પૂરું કર્યા પછી બપોરે એકાદ વાગ્યે છું, જે સોફા મારી સાથે વાત કરવા માગતા હોય, કે પોતે લખેલું પુસ્તક મને બતાવવા માગતા હોય, કે કોઈક નહિ તો કોઈક બાબત વિશે મારી સલાહ લેવા ઇચ્છતા હોય તેવાઓને મળતો.

પ્રશ્ન : હજી આજે પણ, તમારાં પુસ્તકો વિશે અભ્યાસલેખો લખનારા યુવાન લોકોને તમે મળો જ છો...

સાત્ર : હા, હજી હું એમને મળું છું. હજી થોડા સમય પહેલાં જ એક લાઈસી (Lycee - School/College)ના થોડા વિદ્યાર્થી-ઓને હું મળ્યો હતો. તેઓ પુઈગ (Puig)ના મિત્રો હતા, અને એમને મારા નાટક ‘આબરદાર વેસ્થા’ (The Respectable Prostitute) ઉપર નિબંધ લખવો હતો. એ નાટક વિશેના મારા થોડા વિચારો છું તેમને જણાવું એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા.

પ્રશ્ન : પણ એવો સમય પણ હતો ખરો જ્યારે સુપ્રસિદ્ધ લોકોને મળવામાં તમને આનંદ પડતો ?

સાત્ર : ખરેખર તો, તેમને મળવા ઇચ્છા રાખનારો માણસ હું કદી હતો જ નહિ. તે લોકો મને લખતા, અથવા કો (Cup) મારફત મારો સંપર્ક સાધતા, અને હું કે ના કહેતા. દાખલા તરીકે એ રીતે જ હું મને બહુ ગમતા અભિનેતા એરિક સ્ટ્રોહાઈમ (Erich Von Stroheim)ને મળ્યો હતો. ફેબ્રુઆરી વાર હું તેમને મળ્યો પણ આવા લોકોની સાથે જે વાતચીત થાય તે સાચકસાઈભરી (sincere) હોય તો પણ તેમાં કંઈક ગોઠવી કાઢવું હોય છે. પણ માણસ જો, જે પાછળથી સુપ્રસિદ્ધ થાય છે એવા માણસને મળે, તો એ વધારે રસભરું હોય છે. તો આપણને ખબર

પડે છે કે એ કેવા કેવા સમયગાળાઓમાંથી, કેવા કેવા તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય છે. તો એના રૂપાંતરને અને એના અસ્તિત્વને આપણે સમજી શકીએ. પણ આપણે જો એવા માણસને મળીએ કે જે મિ. ચાર્લી ચેપ્લિન કે મિ. ફ્રેન્ક સ્ટ્રોહાઈમ બની જ ગયો હોય તો તો એને જે વસ્તુને યાગીને આપવાની આદત હોય તે વસ્તુને જ આપણે જોઈ શકીએ. અને એના વ્યક્તિત્વની અમુક છાપ તો એને હંમેશાં ચોટલી જ રહે છે. એવું નથી કે એ કોઈ પાઠ ભજવતો હોય છે. એ પાઠને એ વશ બની ગયો હોય છે.

પ્રશ્ન : ને, એ જ રીતે, તમે પણ તમારે વિશે ઊપસેલી છાપને વશ બની ગયેલા છો ?

સાત્રી : ના, કારણ કે મારે વિશે એવી મોટી છાપ ઊપસી જ નથી. હું જાણું છું મારે વિશે એક છાપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; પણ એ તો બીજા લોકો મારે વિશે ધરાવે છે તે છાપ છે, મારી પોતાની છાપ નથી. મારી પોતાની છાપ કેવી હશે તેની મને ખબર નથી. મારે વિશે હું ખૂબ વિચારો કરતો જ નથી - મારે વિશે એક વ્યક્તિ તરીકે તો નહિ જ. જ્યારે હું સિંહાવલોકનની રીતે વિચાર કરું છું ત્યારે મને જે વિચારો આવે છે તે તો ગમે તેને લાગુ પડે તેવા હોય છે.

ઝોગણીસેક વર્ષની ઉંમર આસપાસ મને મારામાં રસ પડવા માંડ્યો. અને પછી 'કલ્પના' (Imagination) લખવા માટે જ્યારે હું મારું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો અને મારી ચેતનામાં ખોલકામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે હું મારા પોતાના અંગત અંશો કરતાં મનુષ્યમાત્રના સામાન્ય અંશો વિશે વિશેષ પ્રમાણમાં તપાસ ચલાવી રહ્યો હતો. 'શબ્દો' પૂરતું તો એમ કહું કે એ તો મારા બાળપણને, મારા પૂર્વ અવતારને સમજવાની મથામણ

હતી. એ દારા, એ લખતી વખતે હું જે હતો તે થી રીતે જન્યો હતો તે મારે પકડી પાડવું હતું. આ કષ્ટે હું ક્યાં છું એ સમજાવવા માટે તો ઘણીબધી વધારે ચોપડીઓની જરૂર પડે. જ્યારે જ્યારે મને સમય મળે છે ત્યારે સીમોન દ ઓન્વારની સાથે મળીને મારી આત્મકથા માટે હું એ કરી રહ્યો છું.

વસ્તુઓ કેવી વદલાઈ ગઈ છે, કેટલાક બનાવોએ મને કેવી અસર કરી છે એ સમજાવવાને હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું નથી માનતો કે માણસનો ઇતિહાસ તેના તદ્દન બાળપણ (Infancy)માં આગ્રેખાઈ જતો હોય. હું માનું છું કે અન્ય અત્યંત મહત્વના સમયગાળાઓ આવે છે - કિશોરાવસ્થા, યૌવન અને પ્રૌઢત્વ પણ જ્યારે એમાં ઘણું ઉમેરાતું હોય. મારી જિંદગીમાં હું જે બીજા રૂપરૂપે જોઈ ચકું છું તે, તેને લગભગ બે ભિન્ન ભિન્ન સમયગાળામાં વહેંચી નાખનારો જે તબક્કો આવ્યો, તે છે. હવે હું બીજા સમયગાળામાં હોવાથી, પહેલા સમયગાળામાં - યુદ્ધ પહેલાંના અને એના પછીના તરતના સમયમાં - હું કેવો હતો તેને હું જાણે જ જાણખી ચકું.

જુઓ, આ વાતચીતમાં અત્યાર સુધી આપણે ઝાંઝે બાજે મારા અંગત જીવન વિશે એ રીતે વાત કરી રહ્યા છીએ કે જાણે એ મારા બાકીના જીવનથી - મારા વિચારોથી, જે પુસ્તકો મેં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તેનાથી, મારી રાજકીય માન્યતાઓથી, મારાં કાર્યોથી, જેને માનું જાહેર જીવન કહી શકાય તેનાથી - જુદું જ ન હોય ! છતાં, આપણે જાણીએ છીએ કે અંગત અને જાહેર જીવન વચ્ચેનો આ ભેદ ખરેખર તો અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી, કે એ તો માત્ર એક બ્રમણ, એક બનાવટ જ છે. એટલે તો મને કોઈ અંગત જીવન છે એવો દાવો કરી ચકું નહિ; અને વળી એટલે જ તો આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો હું તદ્દન મુક્તતાપૂર્વક આપી રહ્યો છું. છતાં આ “ કહેવાતા ” અંગત જીવનમાં, લોકોની

વચ્ચેના સંબંધોની અત્યારની જે સ્થિતિ છે તેમાંથી જન્મતા વિરોધો સમાયેલા છે, અને મેં તમને અગાઉ કહ્યું છે તેમ, એ વિરોધો, અમુક અર્થમાં, આપણને ગુપ્તતા જાળવવાની અને જૂઠું બોલવાની પણ ફરજ પાડે છે. પણ માણસનું અસ્તિત્વ, જેને વિલિન ન કરી શકાય એવો એક આખો સળંગ પદાર્થ છે. આપણું આત્મલક્ષી અને વસ્તુલક્ષી, અંગત અને રાજકીય, આંતરિક અને બાહ્ય જીવન - બધુંય, ચોક્કસ રૂપે એકબીજામાં પડઘાઓ જન્માવે છે, કારણ કે એ બધાં એક ને એક સમગ્રનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ હોય છે. અને એક વ્યક્તિને, પછી તે ગમે તે હોય, સામાજિક પ્રાણી તરીકે જોવાથી જ, વ્યક્તિ તરીકે સમજી શકાય. દરેકેદરેક માણસ રાજકીય હોય છે. પણ યુદ્ધ થયું ત્યાં સુધી હું એ વાત ખોળી કાઢી શક્યો નહોતો; અને ૧૯૪૫ સુધી તો હું એને સાચી રીતે સમજી શક્યો જ નહોતો.

યુદ્ધ પહેલાં મારે વિશે હું માત્ર એક વ્યક્તિ તરીકે જ વિચાર કરતો હતો. મારું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ અને હું જે સમાજમાં જીવતો હતો તે બંનેની વચ્ચે કોઈ જાતનાં બંધનો હોય તે વિશે મને ખબર જ નહોતી. એકોલ નોર્માલમાંથી વિનિત થઈને હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે એ જ લાગણી આસપાસ મેં એક આખો સિદ્ધાંત રચી કાઢ્યો હતો. હું “એકલો એક માણસ” (a man alone) હતો, એક વ્યક્તિ જે પોતાના ચિંતનની સ્વતંત્રતાથી સમાજની સામે થાય છે, પણ જે સમાજ પ્રત્યે કશો ઝાણલાવ અનુભવતી નથી, કે જેના પર સમાજ કશી, કોઈ રીતે અસર કરી શકતો નથી. કારણ કે એ વ્યક્તિ સ્વતંત્ર છે. ૧૯૩૯ પહેલાંના મારા જીવનમાં મેં જે કોઈ માન્યતાઓ ધરાવી, જે કંઈ લખ્યું ને જે કંઈ કર્યું તે બધું આ એક વાતની સાક્ષી હિપર મંડાયેલું હતું. યુદ્ધ પહેલાંના સમગ્ર સમય દરમિયાન મારે કોઈ રાજકીય અભિપ્રાયો નહોતા, ને, અલબત્ત, હું મતદાન કરતો નહોતો. નિર્જા

(Nizan), જે સામ્યવાદી હતા, તેમનાં રાજકીય લાષણોમાં મને ધજો રસ પડતો, પણ આરો (Aron) અને અન્ય સમાજવાદી-જોનાં લાષણો પણ હું સાંભળતો. મારા પૂરતું મને લાગતું કે મારે જે કરવાનું હતું તે તો લેખન જ હતું, અને લેખનને હું સામાજિક કાર્ય તરીકે જોતો નહોતો.

મને લાગતું કે મૂડીવાદી મધ્યમવર્ગના માણસો તદ્દન નાલાયક હતા, અને હું માનવો કે મારા આ મંતવ્યને હું ટેકા પણ આપી શકું તેમ હું. એટલે તો એ જ મૂડીવાદી મધ્યમવર્ગીઓને ઉતારી પાડવાને માટે એમને જ સંબોધતાં હું અચકાયા નહિ. ‘ઉબકા’ (Nausca) એ મૂડીવાદીઓ સામેના માત્ર હલો જ છે એવું નથી, પણ અધિકાંશે તે એ જ છે. તેમાં આવતાં સંપ્રદરશ્યાનમાંનાં ચિત્રો તરફ જુઓ...અમુક અર્થમાં ‘ઉબકા’ એ મારા “એકલા મનુષ્ય” (Man-alone)વાળા સિદ્ધાંતનું સાહિત્યિક અંતિમ બિન્દુ છે. એ બિન્દુ (Position)થી આગળ હું જઈ શક્યો નથી - એની મર્યાદા મારી નજરમાં આવી રહી હતી, છતાંય તે. મૂડીવાદી મધ્યમ-માર્ગીઓને હું નાલાયક તરીકે ઠીકારી કાઢતો હતો અને મારા અસ્તિત્વને ન્યાયી કરાવવા મથી રહ્યો હતો અને સાથે સાથે એકાકી વ્યક્તિ માટે સમરહિત જીવન જીવવા માટે થી થી પુનઃ શરતો (Conditions) જોઈએ તેની વ્યાખ્યા આપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. અસ્તિત્વ વિશેના સત્યનું નિરૂપણ કરવું અને મૂડીવાદી જૂઠાણાંઓ પરથી ફંભનો પરદો ખેંચી લેવો એ એકની એક ચીજ હતી, અને મનુષ્ય તરીકેની મારી નિયતિને પરિપૂર્ણ કરવા એમ કરતું તે મારે માટે જરૂરી હતું કેમ કે હું લખું એ માટે તો મને સર્જવામાં આવ્યો હતો.

એ સિવાય તો, એટલે કે મારા અંગત જીવન પૂરતું તો મને લાગતું હતું કે મારે એને સુખોપભોગથી ભરી દેવું જોઈએ. મેં પારી લીધું હતું કે અન્ય હરેક માણસની જેમ મારી ઉપર પણ

આપત્તિઓ ઊતરવાની, અને તેમને દૂર કરવાનો મારી પાસે કશો ઇલાજ પણ નહિ હોય, પણ છતાં એકંદરે, મારી જિંદગી આનંદ-પ્રમોદની રહેવાની. સ્ત્રીઓ, સારું સારું ખાવાનું, પ્રવાસ, મૈત્રીઓ... મારે, અલખત, કમાવું તો જોઈએ જ, એટલે હું શિક્ષક બન્યો હતો. પણ હું શિક્ષણકાર્યને ધિક્કારતો નહિ. જરી પણ નહિ - જો કે વયસ્ક માણસની બધીયે જવાબદારીઓ સહિતના વયસ્ક માણસ બની જવું એ મને અસુખદ લાગતું. ૧૯૩૫ આસપાસ માનસિક દબાવ (Depression) જેવા કથાકમાંથી હું પસાર થયો. એ સ્થિતિ થોડા મહિનાઓ સુધી ચાલી હતી. એ, વધતા અથવા ઓછા રૂપની, અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરવાની એક કટોકટી હતી અને વયસ્કતામાં પ્રવેશ કરવાના મારા એ દિવસો જોડે જોડાયેલી હતી, એવો હું એનો અર્થ કરું છું પણ અંતે, શિક્ષક હોવાની સાથે જે સામાજિક ફરજો જોડાયેલી હોય છે તેને તદ્દન નહિવત્ કરી નાખી શક્યો, અને એ સરખી રીતે થઈ શક્યું. એટલે હું કહું છું કે મારા જીવનને હું એ રીતે જોતો : મુખ્યત્વે લેખન કરવું અને એની સાથે સાથે સુખોપભોગમાં જીવવું.

૧૯૩૬થી શરૂ કરીને ટેટલાક રાજકીય બનાવોએ મને જોતો કરી મૂક્યો કે આટલામાં બધું આવી જવું નહોતું. કાસ્તોરે (Castor) કહ્યું છે તેમ, એમ કરવામાં પહેલવહેલો “ લોકોનો મોરચો ” (Popular Front) હતો, જેની અમે દૂર દૂરથી પ્રશંસા કરતાં. કૂટપાય ઉપર ઊભાં ઊભાં એ મોરચાના માણસોની પંક્તિઓને અમારી પાસેથી પસાર થતી જતી અમે જોતાં. એ પંક્તિઓમાં અમારા મિત્રો હતા. અમે એનાથી બહાર હતાં, એમનાથી જુદાં હતાં. અને અમને એ વિશે લાગતું પણ ખરું. ગમે તેમ પણ એણે અમને અમારી સંપૂર્ણ જેવી ઉદાસીનતામાંથી બહાર આવી જવાની ફરજ પાડી કારણ કે અમે પૂરા હૃદયથી પોપ્યુલર ફ્રન્ટની તરફેણમાં હતાં. પણ હું તેના ટેકેદારોમાંનો એક

હું તેવું મને લાગે તેવું કશું મેં કશું નહિ. પછી ૧૯૩૮માં, મ્યુનિકની ઠરોડટી વખતે, સામાજિક ચળવળ જીપડી. વસ્તુસ્થિતિ ગતિમાન બની ગઈ. મ્યુનિક વખતે હું મારી વ્યક્તિગત શાંતિમયતા અને નાત્સીઓ વિરુદ્ધની લાગણીઓ વચ્ચે બી સાવા લાગ્યો હતો. ને છતાં, મારા પોતા પુરતી તો, નાત્સી વિરોધી લાગણીઓ વધારે આગળ પડતી બનતી જતી હતી.

નાત્સીવાદ અમને અમારી સામે, ફેન્ય હોલોની સામે, લડવાને ઉત્સુક એવા દુરમનના બળ જેવો લાગતો હતો, અને એ લાગણી મારા એક અનુભવ પછી તરત જ આવી હતી. જોકે મને ત્યારે તે વિશે જ્ઞાન થયું નહોતું તે છતાં તે અનુભવ માત્ર કોઈ વ્યક્તિગત નહિ પણ સામાજિક અનુભવ હતો. ૧૯૩૩માં જ્યારે હું નાત્સી જર્મનમાં એક વર્ષ સુધી રહ્યો હતો ત્યારે મારા ઉપર જે સંસ્કાર પડ્યા હતા તેનો એ અનુભવ હતો. હું જર્મનોને ઓળખતો, તેમની સાથે મેં વાતો પણ કરી હતી અને સામ્યવાદી-ઓનો નાત્સીઓથી ભાગતા, સંતાતા પણ મેં જોયા હતા. એ વખતે રાજકીય સ્તરે આ બધું મહત્વનું હતું તેમ મને લાગ્યું નહોતું. પણ વાસ્તવમાં તો હું જે વિચારતો અને અનુભવતો હતો તેને એ અસર કરવા લાગ્યું જ હતું.

*

*

*

ને છતાં આખરે હું મૂડીવાદ વિરોધી અને વ્યક્તિત્વવાદી ક્ષેત્રક તરીકે સુખશાતાભરી ગણાય તેવી સ્થિતિમાં સારી રીતે જોડવાઈ ગયેલા હતો.

આ બધું જે દિવસે તૂટીને કડકજૂસ થઈ પડી ગયું તે સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯નો એક દિવસ હતો. તે દિવસે લશ્કરમાં જરતી થવા માટેનું કાગળિયું મને મળ્યું એટલે મારે, જેમને હું ઓળખતો નહોતો, અને જેઓ પણ મારી માફક જરતી થઈને આવ્યા હતા તેવા માણસો સાથે જોડાવા નાન્સીના ઘરાકમાં જવાનું થયું. આ

વસ્તુએ સામાજિક પાસાને મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. હું જ્યાં હતો ત્યાંથી મને ઊતરડી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જે માણસો મારે માટે અર્થ ધરાવતા હતા તેમની પાસેથી મને દૂર લઈ જવામાં આવ્યો હતો અને જ્યાં મારે જવું નહોતું તેવી જાઈક જગ્યાએ જઈ રહેલી ટ્રેનમાં મને ચડાવી દેવામાં આવ્યો હતો - ખીજ એવા માણસોની જોડે કે જેઓ પણ, હું જવા નહોતો માગતો તેમ, જવા માગતા નહોતા, જેઓ હજી પણ મારી જેમ સામાન્ય નાગરિકના પોષાકમાં હતા અને જેઓ મારી માફક જ પૃછી રહ્યા હતા કે પોતે આ જગ્યાએ શી રીતે આવી પડ્યા છે. આ બધું જ્યારે મેં જોયું ત્યારે મને તરત જ સમજાઈ ગયું કે હું એક સામાજિક પ્રાણી છું. શું કરવું તેની સમજણ વિના બરાકમાં આમથી તેમ આંટા મારતાં મારતાં હું જ્યારે આ લોકોની સામે જોતો ત્યારે મને સમજાતું કે એ લોકોની ભિન્નતા છતાં પણ તેમનામાં કંઈક એવું સામાન્ય તત્ત્વ હતું જે મારામાં પણ હતું. થોડા મહિનાઓ પહેલાં મારી યુનિવર્સિટીમાં જે લોકોને હું ઓળખતો, અને હું અને તેઓ સામાજિક વ્યક્તિઓ છીએ એવા જ્યારે મને હજી વહેમ પણ નહોતો ઊઠ્યો - માત્ર તેમના જેવાજ આ માણસો છે એવું હવે મને નહોતું લાગતું, ત્યાં સુધી તો મને એમ લાગતું કે હું ખીજ બધા કરતાં ચડિયાતો છું. આ જગતના વજનનો, અને ખીજ બધાઓ સાથેના મારા સંબંધનો, અને મારી સાથેના ખીજ બધાઓના સંબંધનો મને ખ્યાલ આવી શકે તે માટે મારે, આ ભરતી દ્વારા મારી સ્વતંત્રતાના નકારની સમુખ થવું પડ્યું હતું.

ખરેખર, યુદ્ધે મારી જિંદગીને બે ભાગમાં વહેંચી નાખી. હું ચોત્રીસ વર્ષનો હતો ત્યારે એ શરૂ થયું અને હું ચાળીસને થયો ત્યારે એ પૂરું થયું. એ કાળ યૌવનમાંથી પરિપક્વતામાં થતા સંક્રમણનો કાળ હતો. સાથે સાથે એ યુદ્ધે મારા પોતાનાં અને

જગતની ઘોડાં પાસાં મારે મારે ખુલ્લાં કરી દીધાં.

* * *

*

*

પ્રશ્ન : એક તબક્કે તમે પ્રેમકથા લખવાનું વિચારી રહ્યા નહોતા ?

સાત્ર : હા, પણ એ તો છેક ૧૯૬૧-૬૨ના માળામાં વિચારું છું. ત્યારે હું રોમમાં હતો, અને એ વખતે, શું લખવું તેની મને ખબર નહોતી પડતી. એટલે મેં એકાદ નવલકથા માટેનો વિષય ખોળી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. કોઈક વાર એકાદ પ્રેમકથાનો વિષય સૂઝી જતો, કોઈક વાર રોમના રસ્તાઓ પર રમખાટ કરી રહેલો કોઈ માણસ ચંદ્રમા તરફ જતો જતો આવ્યો જતો હોય અને આ જગતના ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન શું છે તે વિચારતો જતો હોય એવા માણસ વિશેનો વિષય સૂઝતો...

પ્રશ્ન : ફરી પાછી પેલા “એકલા મનુષ્ય” વાળી વાત ?

સાત્ર : મને એમ લાગે છે, પણ તદ્દન જુદી જ...

પ્રશ્ન : તમારા અત્યંત નિકટના મિત્રો, જેમને તમે “કુટુંબ” કહીને ઓળખાવો છો તેમના સિવાય તમે હમણાં હમણાં બહુ ઓછા માણસોને મળતા હો છો. તમારી કૃતિઓ વિશે પણ ને સોઢા લખી રહ્યા હોય તેમની સામે પણ તમે બારણાં બીડેલાં રાખો છો ?

સાત્ર : ના. મારે વિશે ને સોઢા કામ કરી રહ્યા હોય, અને ને સોઢા મારી મદદનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ હોય તેમને મળવાથી મને આનંદ થાય છે. હાખલા તરીકે આ યુવાન વિવેચક મીશેલ સીકાર (Michel Sicard), જે ‘કુટુંબમાંનો મૂરખરાજ’ (The Idiot of the Family) વિશે અભ્યાસગ્રંથ તૈયાર કરી

રહ્યા છે અને જને તમે ઝાળખો છો - એવાએને મળવું મને ગમે છે. ધણીયે વાર અંગ્રેજ અને અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓના જે વિદ્યાર્થીઓ મારા કાર્યાના કોઈક ને કોઈક અંશ વિશે શોધનિબંધો તૈયાર કરી રહ્યા હોય છે તેમની પાસે, મારાં પુસ્તકોમાં જેના માત્ર સંદિગ્ધ જવાબો અપાયા હોય છે તેવા કોઈ ને કોઈ પાસા વિશે મને પૂછવાના પ્રશ્નો હોય છે. લેખક જે થોડી ચીજો કહેતો હોય છે તેની અનેક જાતની શક્ય સમજૂતીઓ હોય છે. એથી લેખક જે જીવતો હોય તો લોકો તેના લાભ મેળવે તો ખોટું નહિ.

પ્રશ્ન : એનાથી જીલ્લું કઢીયે બન્યું છે ખરું કે તમારી જ કૃતિઓનાં કેટલાંક પાસાંઓ વિશે તમારા લાભ્યકારોએ તમારા ઉપર પ્રકાશ પાઘર્યો હોય ?

સાત્ર : ના. મારા લાભ્યકારોમાંના કોઈની પણ પાસેથી હું કઢીયે કશું શીખ્યો નથી. ૧૯૪૫ પછી મને લાગતું કે કોઈક દિવસ એવું બની આવશે કે કોઈક માણસ મારે વિશે એવું કશુંક લખી નાખશે કે જેથી મારા કેટલાક વિચારો વિશે મને જ પ્રકાશ મળે. હું જોઈ શકતો હતો કે ૧૯૪૦ કે '૪૫માં માણસ એવા કે જુઓનાં લખાણો વાંચતો ત્યારે તે લોકોએ સલાનપણે જે વસ્તુઓ પોતાની કૃતિઓમાં આલેખી ન હોય તે વસ્તુઓ તેમાં તે મૂકી આપતો. પરિણામે માણસો એ કૃતિઓનું અર્થઘટન જુદી જ રીતે કરતા થઈ જતા એટલે મને એમ લાગતું કે જીવંત લેખક વિશે પણ એમ બની શકે. પણ એ સાચું નથી. એમ થઈ શકે એ માટે તમારે મરી જવું જોઈએ. અથવા તો લાભ્યકાર પોતે જ લેખકનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હોય તેના કરતાં વધારે આગળ ગયેલો હોવો જોઈએ. એણે વસ્તુની પૂરેપૂરી પ્રદક્ષિણા કરી લીધેલી હોવી જોઈએ જેથી એ પેલા લેખક કરતાં અત્યાક્રમમાં થોડો આગળ વધી ગયેલો હોય. પણ એ તો બહુ, બહુ જ વિરલ છે.

પ્રશ્ન : અત્યાર સુધીમાં તમે કેટલાં કાર્યોને અર્પિત થયેલાં
સખાણોના જબરજસ્ત જગ્યામાં ખરેખર ઉપયોગી કહેવાય એવું
કશુંયે નથી ?

સાર્વ : એમ કહેવું એ બહુ વધારે મહત્ત્વ કહેવાય, પણ હું
એમ કહી શકું કે મારે વિશે સખાણોમાં મેં જે કંઈ વાંચ્યું છે—
ને અસખત, મેં બહુમંત્રે બહુ તો વાંચ્યું નથી જ, માંડ દસમો જાત
વાંચ્યો હશે—તેમાંથી હું કશુંયે શીખ્યો નથી.

એ સખાણ સારામાં સારું હોય છે ત્યારે મારા વિચારોની
ઓઠસાઈભરી રજૂઆત હોય છે; અને નહિ તો મારી વિરુદ્ધ રજૂ
કરેલી દલીલોમાં હું કંઈ મૂલ્ય જોઈ શકતો નથી; કારણ કે હું જે
કંઈ કહેવા માગતો હતો તેને વિશેની વાત કરે એરસમજણ ઉપર
એ દલીલો મંડાયેલી હોય છે.

પ્રશ્ન : તમે તે હોય, પણ ધણા લાંબા સમયથી એક માણસ
તમારા વિચારો સાથે મધામણ કરતો રહ્યો છે. એ માણસ છે
તમારો જૂનો મિત્ર રેમો આરોં (Raymond Aron).

સાર્વ : પણ હું આરોંના વિચારોને પૂરેપૂરો જાણું છું. એ
કંઈ દિશામાં જઈ રહ્યા છે એ પણ હું પૂરેપૂરું જાણું છું. મારા
કાર્યને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો હું, લાંબા સમય પહેલાં, એમના
દષ્ટિબિન્દુથી આગળ નીકળી ચૂક્યા છું. જ્યારે એ મારે વિશે
સખત હોય છે ત્યારે એ પોતાની જ વિચારસરણી રજૂ કરતા હોય
છે. અને મારી વિચારસરણીને લાગવુંવળગવું હોય તેવું કશુંયે તેમાં
ઉમેરતાં નથી. ‘દૈદાલમિક જ્ઞાનની મીમાંસા’ (Critique of
Dialectical Reason) ની સામે જે પુસ્તકમાં એમણે દલીલો
કરી છે તે એમનું છેલ્લામાં છેલ્લું પુસ્તક, મેં વાંચ્યું છે. તે પુસ્તકમાં
તે જે સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો ઊભા કરે છે તે કરવાનો તેમના દષ્ટિ-
બિન્દુથી તેમને હક છે, પણ તે સાથે મને કંઈ લાગવુંવળગવું નથી.

હું માનું છું કે-મારી વિચારસરણીની સામે વધારે અસરકારક રીતે દલીલો થઈ શકે એ ખાતર તેઓ તેનું આમક નિરૂપણ કરે છે.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આરો કહે છે કે તેમની દલીલોનો તમે અપમાનો સિવાય ખીન્ન કયાંયથી જવાબ વાળ્યો જ નથી. કડવાશ કરતાં વધારે તો દુઃખપૂર્વક તેઓ આમ કહે છે.

સાત્રી : મારી જિંદગીમાં મેં તેમનું બહુ ઓછું અપમાન કર્યું છે. તમારે એને અપમાન કહેવું હોય તો અપમાન કહો, પણ ૧૯૬૮માં મેં એમ કર્યું હતું, કારણ કે તેમનું વલણ મને સહન ન કરી શકાય એવું લાગ્યું હતું. આ પ્રાધ્યાપક જે બુદ્ધિશાળી પણ હતા અને શિક્ષિત પણ હતા તે મેં, ૧૯૬૮ને પોતે આપત હતા તેથી વિશેષ મહત્ત્વ આપતા નહોતા તે વસ્તુ તેમની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરનારી હતી. શું ચાલી રહ્યું છે તે વિશે તેમને ગતાગમ નહોતી.

પ્રશ્ન : એથી કંઈ એમનું અપમાન કરવાનું જરૂરી બની જતું નથી.

સાત્રી : હા, જરૂરી બની જાય છે. જાણીકરીને મેં એમ કર્યું હતું...

*

*

*

પ્રશ્ન : પણ એક નિયમ તરીકે તો તમે કોઈક જ વાર વિચારો વિશેની ચર્ચાઓમાં સહોવાઓ છો.

સાત્રી : હું પુસ્તકો લખું છું. તેમાં વિચારો હોય છે. માણસે એનો જવાબ વાળવો હોય તો તેણે ખીન્ન પુસ્તકો લખવાં નોંઈએ.

પ્રશ્ન : પણ તમે મેરો-પોંતી (Merleau-Ponty) કે જેવી ઓસ કે રેમો બાર્ડોને કહો જવાબ વાળ્યો જ નહોતો. એ લોકોએ તમારાં પુસ્તકોની સામે પથે દહોસો કરતાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, છતાંય તે.

સાત્ર : ના, શો અર્થ હતો તેમ કરવાનો ? મારે કરેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું હતું. એ લોકોએ મારા દૃષ્ટિબિન્દુથી જુદી જાતનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યું હતું. મારે વિશે એ લોકોએ જે કંઈ લખ્યું હોય એ સાથે જે કોઈ સંમત ન હોય તેણે એ કરેલું જોઈએ. મારે એવું કરવાની જરૂર નથી. આમ કહીને કું તિરસ્કાર જતાવતો નથી. સેવી સ્રોસ મારે તો મારા મનમાં તિરસ્કાર સિવાય બધું જ છે. સામે પથે કું માનું છું કે એ ઘણા સારા માનવવંશશાસ્ત્રી (Anthropologist) છે, પણ એમણે 'હંદાત્મક જ્ઞાનની ખીર્ખીસ' ઉપર પાતાંએ જરીને જે લખ્યું છે તે મને બેહુકું લાગે છે. પણ મારે એમને એ કહી જતાવવાની જરૂર નથી. એનો અર્થ શો ?

પ્રશ્ન : અને વિચારો વિશેના સાદાસીધા વાર્તાલાપો ?

સાત્ર : કું એને પિછાડું છું - બૌદ્ધિકો વચ્ચે થતી વિચારો સંબંધીની ચર્ચાઓને. એમાં માણસ પોતાને કહીયે ન્યાય કરતો હોતો નથી. તેમાં માણસ ધણી મૂર્ખાઈભરેલી વાતો કરતો હોય છે.

પ્રશ્ન : કોઈકની સાથે, તમને સૂઝી આવ્યું હોય તે વિશે નિરૂપણ કરતાં કરતાં કહીયે તમે શું કહેવા માગતા હતા તે જડી ગયું નથી ?

સાત્ર : ના, જોકે મારા વિચારો મૂર્ત સ્વરૂપ પર તે પહેલાં હું સીમોત્તર બોલવાર પાસે એવું નિરૂપણ કરી ચકું છું. 'અસ્તિત્વ અને શૂન્યતા' (Being and Nothingness)માં મેં જે બધા મોટા મોટા વિષયો (themes) રજૂ કર્યા છે તે લખાયા પહેલાં

મેં તેમની પાસે રજૂ કર્યા હતા. મારા બધા જ વિચારો ઘડાવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે મેં તેમની પાસે રજૂ કરેલા છે.

પ્રશ્ન : કારણ કે એ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના તમારા નેટલા જ સ્તરે હતાં ?

સાત્ર : એટલું જ માત્ર નહિ, પણ કારણ એ કે હું જે કંઈ કરવા માગતો હતો, મારે વિશેના જ્ઞાનનો મારો પોતાનો જે સ્તર હતો તે સ્તરે તે હતાં. એટલે આ કારણે જેમની સાથે વાત થઈ શકે તેવું એકમાત્ર માણસ તે હતાં. આવું માણસ મળવું વિરલ હોય છે. આ મારું અંતરું સદ્ભાગ્ય છે. કદાચ એવા ઘણાબધા લેખકો હોય છે - પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને - કે જેમને ઘણીબધી શુદ્ધિસંપન્ન વ્યક્તિએ પ્રેમ આપ્યો હોય અને સહાય કરી હોય. દાખલા તરીકે જ્યોર્જ એલિયટને પણ એવું માણસ સાંપડેલું હતું. તેનો બીજો પતિ તેને ઘણો પ્રેમ કરતો. સીમોન દ બોવ્વાર અને મારી વચ્ચે અનોડ જેવી જે ચીજ છે તે છે અમારા વચ્ચે સંબંધની સમાનતા.

પ્રશ્ન : તમે બન્ને તમારાં લખાણો સંબંધી એકબીજાને કોઈક અર્થમાં સત્તા (the imprimatur) સોંપી દે છે ?

સાત્ર : બરોબર એમ જ. એને માટેનો એ જ સાચો શબ્દ છે. પછીથી છાપાંઓમાં કે સામાયિકામાં જે કંઈ ટીકાટિપ્પણ આવે તેથી મને આનંદ થાય કે ન પણ થાય. પણ મારે મન એવું બહુ મુશ્કેલ હોતું નથી. 'ઉબકા'ના સમયથી આ જ સ્થિતિ રહી છે.

પ્રશ્ન : પણ તોયે સીમોન દ બોવ્વારની ટીકાઓની સામે તમારે બચાવ કરવા નીકળવા પડ્યાના પ્રસંગો આવ્યાં છે, નહિ ?

સાત્ર : અરે, ઘણીયે વાર, વાસ્તવમાં તો અંમે બન્નેએ એકબીજાને અપમાનિત પણ કર્યાં છે... પણ મને જણ હોય છે.

જાહે આખર જતાં તો એ જ સાચાં નીકળવાનાં, આમ કહું છું એનો અર્થ એવો નથી કે એમની બધીયે ટીકાઓ મેં, સ્વીકારી લીધી હોય, પણ એમાંની ઘણીખરી તો મેં સ્વીકારી છે જ.

પ્રશ્ન : એ તમારા પ્રત્યે જેટલાં કડક છે તેટલા તમે તેમની પ્રત્યે છો ?

સાત્રી : પૂરેપૂરો, જેટલા પ્રમાણમાં કડક બનવું હોય તેટલો, તમે જે વ્યક્તિની ટીકા કરી રહ્યા હો તેને ચાહવાનું, સદ્ભાવ્ય તમને પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે તેની કડક ટીકા તમે ન કરી શકો એ વાતનો કશો અર્થ નથી.

પ્રશ્ન : તો તો તમે એમ કહેશો કે જે એક જ વ્યક્તિની સાથે તમે ખરેખર વાતચીત કરી શકો એમ છે તે વ્યક્તિ સીમોન હ બોવ્વાર છે. પણ એમ હોય તોયે, વિદ્યાર્થી તરીકેની નિઝાં (Nizan) અથવા આરોં (Aron) સાથેની તમારી ચર્ચાઓ- માંથી તમારી પાસે કંઈક સિલક પડી રહ્યું હશે...

સાત્રી : ખાસ નહિ. આરોં અને પોલિટ્ઝર (Politzer) સાથે હું ખૂબ વાતો કરતો, પણ એ નકામું હતું. નિઝાં સાથેની વાતો, હા, થોડીક મહત્ત્વવાળી પણ હતી. પણ અમને એકબીજાથી અલગ પાડનારી ચીજ એ હતી કે એ માડસવાદી ઘઈ ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહું તો, અમે મિત્રો થયા ત્યારે એ જે વિચારધારા ધરાવતા નહોતા તે વિચારધારા તેમણે અપનાવી લીધી. એ વિચારધારામાં તે માનતા હતા તેના કરતાં ઘણા સમૃદ્ધ સચિતાર્યો હતા. એ સચિતાર્ય જ જે વિચારને હું સમજી શકતો નહોતો, જેને વિશે હું હજી બહુ ઓછું જાણતો હતો તેવા વિચારની સન્મુખ આવીને હું જીજ્ઞાસુ થઈને હોતો તેવું મને લાગ્યું. મેં Das Kapital વાંચ્યું હતું તો પણ તે સમજ્યા વિના વાંચ્યું હતું; એટલે કે એથી પસંદાયા

વિના વાંચ્યું હતું અને આ વિચાર ચીઠ-ચઢે તેવા બની રહ્યો — જાણે એ કોઈક રીતની સેતાનિયતભર્યો હોય, જાણે મો મચકોડીને એ આપણા ચાળા પાડતો હોય, આપણી મસ્કરી કરતો હોય તેવા બની રહ્યો — કારણ કે કોઈક બીજો માણસ, જે માણસ પ્રત્યે મને લાગણી હતી તે માણસ તેનો બેવડી રીતે ઉપયોગ કરતો હતો — ગંભીર સત્ય તરીકે પણ, અને મારી ઠેકડી ઉડાડવાના સાધન તરીકે પણ.

મને લાગ્યું કે માર્ક્સવાદ મારી સામે આહવાન ધરી રહ્યો હતો; કારણ કે એ એક મિત્રની વિચારધારા હતી અને એ વિચાર-ધારા અમારી મૈત્રીને તોડીફોડી રહી હતી. અને ઓછામાં ઓછું મહાયુદ્ધના અંત સુધી તો માર્ક્સવાદ મને કનડતી કશીક વસ્તુ બની રહ્યો, મને ઈજા પહોંચાડતી વસ્તુ જે મને બતાવતી હતી કે હું બધી જ વસ્તુઓ વિશે જ્ઞાન ધરાવતો નહોતો એટલું જ નહિ, પણ એમના વિશેના જ્ઞાનથી હું ઘણું દૂર હતો; મારે શીખવાનું હજી બાકી હતું અને શીખવાનું હું કરી શકતો નહોતો. એક વાર લ આવ્ર (Le Havre)માં મેં માર્ક્સનાં અથવા માર્ક્સ વિશેનાં થોડાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, પણ હું એમને યાદ રાખી શક્યો નહિ, એમનો અર્થ શો હશે તે સમજી શક્યો નહિ.

યુદ્ધ દરમ્યાન દુશ્મનોએ કેશનો કબજો લીધો હતો અને જ્યારે હું તેનો પ્રતિકાર કરનાર જૂથનો એક અંશ હતો — ને એ જૂથમાં સામ્યવાદીઓ પણ હતા — ત્યારે માર્ક્સવાદ મને સામર્થ્યભર્યો લાગવા માંડ્યો. ને પછી, યુદ્ધ પૂરું થયા પછી, નીતિશાસ્ત્ર વિશે પ્રબંધ-અંધ તૈયાર કરવા માટે મેં નોંધાયા કબજાના ટાંચણપોયાઓ ભરી કાઢી. કમલાગ્યે મેં એ નોંધો ખોઈ નાખી છે. એ નોંધો માર્ક્સવાદ ઉપરની ચર્ચા સમાન હતી.

પ્રશ્ન : ૧૯૫૭માં તમે કહેના હતા કે અસ્તિત્વવાદ એ

જવ'

માર્ક્ષવાદમાં સ્વાયત્ત રીતે સમાયેલો છે. હજી પણ તમે તે અભિપ્રાયને વળગી રહો છો ?

સાત્રી : હા, સંપૂર્ણપણે.

પ્રશ્ન : તો હજી પણ તમે “અસ્તિત્વવાદી”નું લેખક સ્વીકારો છો ?

સાત્રી : એ સ્પષ્ટ બેહોદો છે. ઉપરાંત, તમે જાણો છો પ્રમાણે, હું એ સ્પષ્ટ પ્રયોજનારી નહોતો. લોકોએ મને એ વળગાડી લીધા તે મેં એ સ્વીકારી લીધો. પણ હવે પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય કયાંય કોઈ મને “અસ્તિત્વવાદી” કહેતું નથી. અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં વપરાય છે તેનો કશો અર્થ થતો નથી.

પ્રશ્ન : લેખકોને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તમે માર્ક્ષવાદી કરતાં “અસ્તિત્વવાદી” લેખક વધારે પસંદ કરો છો ?

સાત્રી : જો કોઈ પણ લેખકની અનિવાર્યતા જરૂર હોય તો મને “અસ્તિત્વવાદી” વધારે ગમે.

*

*

*

પ્રશ્ન : ને પ્રશંસા વિશે શું ? કોઈને પણ વિશે તમે પ્રશંસાનો ભાવ અનુભવો છો ?

સાત્રી : ના, હું કોઈ તરફ પ્રશંસાનો ભાવ અનુભવતો નથી, અને મારા તરફ કોઈ પણ તેવો ભાવ અનુભવે તેમ ધ્વજીતો નથી. માથુસો માટે પ્રશંસિત બનવાનું કોઈ કારણ નથી. બધા જ માથુસો એક જ પ્રકારના હોય છે, બધા સમાન હોય છે. જે મહત્વનું છે એ તો તેઓ શું કરે છે તે છે.

પ્રશ્ન : છતાં એક દિવસ તમે મને કહેતા હતા કે તમે

વિકટર જુઓના પ્રશંસક હતા...

સાત્રી : ના, એટલે બધે નહિ. જુઓ વિશે મારા મનમાં બરોબર કંઈ જાતની લાગણી થાય છે તે હું તમને કહી શકતો નથી. જેની ટીકા કરી શકાય તેવી વાણી, વસ્તુઓ તેનામાં છે. તો વળી બીજી એવી વસ્તુઓ પણ છે જે વાણી સુંદર છે. એ બધું ગૂંચવણભર્યું અને સંમિશ્રિત છે. એટલે હું એની પ્રશંસા કરું છું એમ કહીને હું એમાંથી છટકી ગયો. પણ સાચી વાત એ છે કે હું બીજા કોઈને પ્રશંસતો હોઉં તેનાથી જરી પણ વધારે તેને પ્રશંસતો નથી. ના, પ્રશંસા એ એવી લાગણી છે કે જેની અંદર, પોતે જેનો પ્રશંસક હોય તેના કરતાં પોતે કંઈક ઊતરતો હોય એવું ગૃહીત સમાયેલું હોય. તમે જાણો છો તેમ હું બધા માણસોને સમાન ગણું છું, એટલે મનુષ્યો વચ્ચે પ્રશંસાનું કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. આદર - આદર એ તો સાચી લાગણી છે જે એક મનુષ્ય બીજા પ્રત્યે દર્શાવી શકે તેવી અપેક્ષા રહે.

પ્રશ્ન : પ્રેમ કરતાં વિશેષ ?

સાત્રી : ના, પ્રેમ અને આદર એ એક જ વાસ્તવિકતાનાં બે પાસાં છે. એનો અર્થ એ નથી કે પ્રેમ માટે આદર હોવો કે આદર માટે પ્રેમ હોવો એ અનિવાર્યતા જરૂરી છે. પરંતુ જ્યારે એ બંને હાજર હોય ત્યારે એક વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યેનું સાચું વલણ ગણાય. હજી આપણે એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા નથી. જ્યારે આત્મલક્ષિતા પૂર્ણપણે અનાવરિત બની જશે ત્યારે આપણે એ સ્થિતિએ પહોંચી શકીશું.

પ્રશ્ન : પણ તો, તમે તમારી મૈત્રીઓમાં અસ્થિર રહો છો. અને પ્રણયસંબંધોમાં સ્થિર રહો છો એ હકીકત તમારી જાતને શી રીતે સમજાવી શકે છે ?

સાત્રી : મૈત્રીમાં હું અસ્થિર નથી. તમને પ્રમદાં હોય તે; આપણે એમ કહીએ કે મારી મૈત્રીએ મારા પ્રણયસંબંધો નેટલી પ્રણયનાયોગ્ય નથી રહી. હું અસ્થિર છું એમ તમે શા માટે કહો છો ?

પ્રશ્ન : હાખલા તરીકે હું કેમ્યુ (Camus) વિશે વિચારું છું.

સાત્રી : પણ હું કહીએ કેમ્યુની વિરુદ્ધ હતો જ નહિ. એમણે લે તાં મોદર્ને (Le Temps Modernes)ને જે લેખ મોકલ્યો તેમાં મારો ડિરેક્ટર સાહેબ (Monsieur le Directeur) કહીને ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેની હું વિરુદ્ધ હતો. તે લેખ ફ્રાન્સિસ ઝ્યાંસોં (Francis Jeanson)ના લેખ વિશેના ગ્રાંડાલેલા વિચારોથી ભરેલો હતો. ઝ્યાંસોંને એ જવાબ ફર્ષ શકતા હતા, પણ જે રીતે તેમણે તે કહ્યું તે રીતે નહિ. એમના એ લેખે મને ગુસ્સે કર્યો હતો.

પ્રશ્ન : અને એ પછી તમારા સંબંધો તૂટી ગયા તેની તમને કંઈ અસર ન થઈ ?

સાત્રી : ના, ખરેખર નહિ. અમે એકબીજાને બહુ ઓછું મળતા, અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં તો એ જ્યારે જ્યારે મને મળતા ત્યારે મારી સામે વરાળ ઠાઠતા. સંબંધો તૂટી જાય એટલે સુધી : વાત પહોંચી નહોતી, પણ બધું ઓછું સુખદ બની ગયું હતું. એ બહુ જ બદલાઈ ગયા હતા. કેમ્યુ ખરેખર બદલાઈ ગયા હતા. સ્વચ્છમાં હજી એમને ખબર નહોતી કે પોતે સારા લેખક છે. એ રમૂજી વ્યાધી હતા અને અમે સાથે હોઈએ ત્યારે લહેર પડતી. એમની બાષા ખૂબ જ પ્રતિમાન હતી - મારી પણ એવી જ હતી, અને અમે બન્ને એક પછી એક મંદી મંદી વાતો કરી જતા. એમનાં પત્ની અને સીમોન, હ બોન્વાર એથી આધાર પામતાં હોય એવો કંલકરતાં. બેઝે પ્રણય વધી સુધી મારે એમની સાથે ખરેખર સારા સંબંધો હતા. સુદ્ધિમતાના સ્તર ઉપર, અમે બહુ :

ખર્ગજીવ વધતા નહિ કેમ કે એ ત્વરાથી પ્રાસંગિક ખાઈ જતા. વાસ્તવમાં એમની એક બાજુ એવી હતી જે તેમને વિશે તે આશ્ચર્યના બળૂકા માણસ હોવાની, બધે એ મોટા ગુંડા હોય તેવી, ને એ ખૂબ જ રમૂજ હોય તેવી છાપ પાડતી. કદાચ મારા જીવનમાં મને મળેલા છેલ્લા સારા મિત્ર એ હતા.

પ્રશ્ન : તમારા જીવનમાંથી સરી ગયેલા, ખરેખર, ઘણાબધા માણસો છે. એમાંના ઝાઝા ભાગના પુરુષો છે.

સાત્રી : ઘણાબધી સ્ત્રીઓ પણ મારા જીવનમાંથી સરી ગઈ છે. કેટલીક વાર એ મૃત્યુ પામી હોવાથી, કેટલીક વાર અન્ય કારણોને અંગે. પણ સામાન્ય રીતે એમ કહું તો મને એમ લાગતું નથી કે મારી મૈત્રીઓમાં હું અન્ય કોઈથી પણ વધારે અસ્થિર રહ્યો હોઉં. દાખલા તરીકે બોસ્ત (Bost) સાથેની મારી મૈત્રી કાસ્તોર (Castor) સાથેના સંબંધો નેટલી જ જૂની છે. હજી પણ હું, જેને અમે “કુકુબ” કહીને સંબોધીએ છીએ તેમાંના ઇત્તરબગ બધા જ માણસોને મળતો રહેતો હોઉં છું... દાખલા તરીકે પુઈલો (Pouillon). પાંત્રીસ વર્ષથી એ મારા મિત્ર રહ્યા છે. તેણે ઝીરાકોમેતી (Zira-commetti) સાથેના મારા સંબંધોનો વિચિત્ર અંત આવ્યો. એક ગેરસમજ, જે હું પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતાથી સમજી શક્યો નહોતો... પણ એ વળી ખીજ વાત યઈ. એમના મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાં, કોઈક ને કોઈક અર્થમાં એ પણ મારી વિરુદ્ધ યઈ ગયા હતા. પણ હું માનું છું કે એ એમની કોઈક ભૂલની ગેરસમજને આભારી હતું.

*

*

*

પ્રશ્ન : આપણે ફરીથી સ્ત્રીઓના વિષય તરફ વળીએ.

સાત્રી : સ્ત્રીઓ સાથેના મારા સંબંધો હંમેશાં ઉપમ પ્રકારના રહ્યા છે, કેમ કે જે સંબંધો, તેમના આર્થિક અર્થાનુસાર, ભૂતીય

પ્રકારના હોય છે તે પરલક્ષી અને આત્મલક્ષી જન્ને તત્ત્વોને ઓળખાણે, વધારે સરળતાપૂર્વક, અર્પિત કરી દેવાની સત્વર ધરાવતા હોય છે. સ્ત્રી સાંધેના સંબંધો માણસ ભણેને તેની સાથે જાતીય વ્યવહાર કરતો ન હોય, પણ ઠાઈક વાર કરી ચૂક્યો હોય, અથવા કરી ચક્રયો હોત તેવા હોય તે - વધારે સમૃદ્ધ હોય છે. પહેલે પ્રથમ તો તેમાં જે ભાષા વપરાય છે તે વાણી નથી હોતી પણ હાથેની ભાષા, ચહેરાની ભાષા હોય છે. તેના સાચા અર્થમાં હું જાતીયતાની ભાષા વિશે વાત નથી કરતો. ભાષાના પોતાનું પૂરતું તો, જ્યારે પ્રેમનો સંબંધ તેની સાથે સંકળાઈ ગયો હોય ત્યારે તે જિંદગી જિંદગી જગ્યાએથી, જાતીયતામાંથી પ્રગટ થાય છે. સ્ત્રી પૂરતું તો, તે પોતે સર્વાંગે જે હોય છે તે તેમાં રજૂ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : વળી, હું તમને ઓળખું છું તે સમયથી જે એક વાત મને સમજાઈ છે તે એ છે કે તમે જ્યારે તમારા મિત્રો વિશે બોલો છો ત્યારે ઘણીયે વાર તમે જલાલી મૂકે તેવા બની જાઓ છો.

સાત્ત્વ : કારણ કે એ લોકો કેવા છે તે હું જાણું છું અને હું કેવા છું તે પણ હું જાણું છું. મારા પોતા વિશે પણ હું એવા - જલાલી મૂકે તેવા - બની ચકું.

પ્રશ્ન : ને જો તમે તમારા પોતા વિશે એવા - જલાલી કે તેવા - બની જાઓ તો શું કહો ?

સાત્ત્વ : સામાન્ય રીતે કહેવું હોય તો મારાથી હિંદુ મતવાદમાં જોડેલાં સુધી જવાયું હોત ત્યાં સુધી હું ગયા નહિ તે ઉપર જ વાત હંમેશાં આવીને અટકે. સ્વાભાવિક રીતે જ, મારા જીવન દરમિયાન, એક ચા બીજા કારણે મેં નાનીમોટી અનેક જુલો કરી છે. પરંતુ એ બધાના હાથમાં જઈને જોઈએ તો જે હરેક વખતે મેં બહુ કરી કરી તે એક જ કારણે કરી હતી -

નેટલી જરૂર હતી તેટલો હું ઉદાસ નહોતો એ.

પ્રશ્ન : છતાં જ લોકો તમને ઓળખે છે તે સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે તમારા સ્વભાવનાં લક્ષણોમાંનું મુખ્ય લક્ષણ તમારામાં આપમેલાપણનો (narcissism) અભાવ છે તે છે. તમે એ વાત સાથે સંમત થાઓ છો ?

સાત્ર : હું જો આપમેલો ન હોઉં તો એ સારી વાત ગણાય તેમ હું માનું છું. ને એવો ન હોય એ માણસ જે રીતે વર્તે તેવી રીતે હું ખરેખર વર્તું પણ છું. પણ એનો અર્થ એ નથી કે એ વાત સર્વાંશે સાચી છે. હું માનું છું કે આપમેલાપણ એ પાછું વળીને પોતાની જાતને જોઈ લેવાની, પોતાની જાતને પ્રેમ કરવાની અમુક રીત છે. પોતે શું છે તે વિશે માણસને જે કલ્પના હોય તે કલ્પના પ્રમાણેના માણસને પોતે જે કંઈ કરના દોષને નર્મ શોધી કાઢવાની એ રીત છે. ટૂંકમાં, પોતા સાથેની એ નિરંતરની સગાઈ છે - જોકે આ પોતાપણ એ જે ક્રિયાશીલ સ્વ-વ મોહન હોય છે, સ્વપ્નો જેવું હોય છે, કાર્ય કરવું હોય છે. બગાડ એ જ પોતાપણ નથી.

કેમકે મારી સાથે બેઠેલા ડાઈકની કશીક હકિત મને એ તરફ દાખી પડ્યું છે.

પ્રશ્ન : પરંતુ સુખી યવાની એક ઘરત એ છે કે માણસે પોતાને ચાહતું એમ તમે નથી માનતા ?

સાત્ર : માણસ પોતાને ચાહે છે ખરો ? માણસને પોતા વિશે જે ભાવ હોય છે તે જુદી જાતનો નથી હોતો ? ખીજા ડાઈકને ચાહતું એ પ્રમાણમાં સાદુંસીધું, અને સમજવામાં સરળ હોય છે. કેમ કે તમે જેને ચાહતા હોં એ વ્યક્તિ હંમેશાં હાજર નથી હોતી, અને તમે પોતે એ વ્યક્તિ નથી હોતા. તમને તમારી પોતાની હસ્તી વિશે જે ભાવ હોય છે - જે હસ્તી હંમેશાં હાજરાહજૂર હોય છે અને જે તમારી પોતાની જ હસ્તી હોય છે, અને એ કારણથી એ હસ્તી જ ચાહનાર પડ્યું હોય છે અને જેની તરફ ચાહતા યાય છે તે પડ્યું હોય છે - તે કાલ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી તે બતાવવા આ બે કારણો પૂરતાં છે. સિવાય કે, અલબત્ત, તમે પ્રતિરૂપને પ્રવેશાવતા હો. પશુ-એ બિન્દુએ તો આપણે ફરી પાછા આપમેળાપણાના સ્તરે આવી જતા હોઈએ છીએ. હું નથી માનતો કે પોતાનો પોતા સાથેનો સાચો સંબંધ ગ્રેમનો સંબંધ હોવો જોઈએ. હું માત્ર છું પોતાનો ખીજા સાથેનો સાચો સંબંધ એ ગ્રેમ છે. સામે પક્ષે પોતાને ચાહતું જ નહિ, પોતાને નિરંતર ઉપાસંબ જ આપ્યા કરવો, પોતાને પિણારવું એ પશુ પોતાને પામવાની આડે આવતા એટલા જ મોટા અંતરામરૂપ છે.

પ્રશ્ન : તમારામાં અનેગારપણાનો ભાવ બિલકુલ નથી એ તમારે વિશેની આશય પમાડનારી વસ્તુ છે.

સાત્ર : સાચું છે. મારામાં એ ભાવ જરા પડ્યું નથી. ડાઈ પશુ ભૂતના ગુનાનો ભાવ. હું મને ડાઈ દિવસ અનેગાર

લાગતો નથી, જે હું ગુનેગાર છું પણ નહિ.

પ્રશ્ન : ને જતાં તમારી કૃતિઓમાં તમે એ ભાવ વર્ણવ્યો છે. એ કૃતિઓનું એ મુખ્ય વસ્તુ પણ બની ગયો છે. 'ગુનેગાર' પશ્ચાના ભાવને આટલી સરસ રીતે નિરૂપી શકવા માટે, મને લાગે છે કે, તમે પોતે પણ એ ભાવ અનુભવ્યો હોવો જોઈએ, મને લાગે છે કે આજે જો તમારામાં એવી ગુનેગારવૃત્તિનો કોઈ જાતનો ભાવ અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હોય તો, એ કદાચ, તમે એના ઉપર મેળવેલા વિજયને વિશેષ આભારી હોય. તમે શરૂઆત કરી ત્યારથી જ એ તમારામાં ન હોય એવું નયે હોય.

સાત્ર : મારા કુટુંબમાં, શરૂઆતના કાળથી જ, એ લોકોએ, હું બહુ મૂલ્યવંતું બાળક છું એ ભાવ મારામાં ભરી દીધો હતો. પરંતુ સાથે સાથે મારામાં મારી પોતાની ભાગ્યવશતા (contingency)નો ખ્યાલ હતો. એ ખ્યાલ પેલા મૂલ્યવત્તાના ખ્યાલને થોડાધણે હળવો બનાવી દેતો હતો, કેમકે મૂલ્ય એ તો વટોળિયા સમાન છે. વિચારસરણીઓ અને અલગતાવૃત્તિઓ તેના પાયારૂપ હોય છે. જ્યારે ભાગ્યવશતા તો નકરી વાસ્તવિકતા છે. મેં એક છટકાવારી શોધી કાઢી - મારામાં મૂલ્યવત્તા સ્થાપવી, કેમકે ખીન્ન-ઓને હવું નહિ તેવું ભાગ્યવશતા વિશેનું મને જ્ઞાન હતું. પરિણામે હું ભાગ્યવશતા વિશે વાતો કરનારો માણસ બની ગયો - જેણે પોતાના મૂલ્યનું રોકાણ એની સમજ અને અર્થસંસ્કરતાની શોધખોળ માટે કર્યું હોય. આ બધું બહુ સ્પષ્ટ છે.

પ્રશ્ન : ને તમને નથી લાગતું કે તમે દ્રવ્ય સાથે જે રીતે વ્યવહાર કરો છો તેમાં કોઈ તમારી ગુનાહિતવૃત્તિ ભાળી શકે ?

સાત્ર : મને એમ નથી લાગતું એ બાબતમાં મારે જે પહેલી યોજ કહેવી જોઈએ તે એ છે કે હું એવા કુટુંબમાંથી

આવતો નહોતો જેમાં દ્રવ્ય અને શ્રમ વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે ઠોર અને દુઃખભર્યો ગણાતો હોય.

મારા માતામહા ખૂબ કામ કરતા, પણ એ લેખનનું કામ હતું. અને મારે મારે તો વાંચવા અને લખવા સિવાય બીજું કશુંય ન કરવું તે ગમતભર્યું હતું. એમના અભ્યાસખંડમાં પુસ્તકો હતાં, અને એ લખતા રહેતા. એમને એમાં મજા આવતી. એ જે મૂકે સુધારતા તે હું જોતો ને તેમાં મને આનંદ પડતો. ને વળી તે લોકો સાથે વાતો કરતા, અને તેમને જર્મન ભાષા શીખવતા. ને એ બધું એમને પૈસા કમાઈ આપતું. તમે જોઈ શકો છો તે પ્રમાણે, દ્રવ્ય અને શ્રમ વચ્ચેનો સંબંધ જુદો પાડીને પારખી શકાય એવો નહોતો.

પાછળથી જ્યારે હું પોતે લખતો તથા ત્યારે મને જે પૈસા મળતા અને હું જે પુસ્તકો લખતો તેની વચ્ચે જરી જોડણી પણ સંબંધ નહોતો. એ સંબંધ હું સમજતો પણ નહોતો, કેમ કે હું માનતો કે પુસ્તકોનું મૂલ્ય તો સડીઓ વીતતી જાય તેમ બંધાતું આવે છે. પરિણામે, મારાં પુસ્તકો મને જે પૈસા કમાઈ આપતાં તે પોતે એક જાતની સામ્યવચ્ચતાની જ નિશાની હતી. તમે એમ કહી શકો કે પૈસા અને મારા જીવન વચ્ચેનો એ પહેલો સંબંધ ટકી રહ્યો છે. એ સંબંધ મૂખાઈભર્યો છે.

મારી પાસે મારું કાર્ય હતું, મારી જીવનરીતિ હતી, મારા પ્રયત્નો હતા, જેમાંથી મને આનંદ મળતો—કેમ કે જ્યારે જ્યારે હું લખતો હોઉં ત્યારે ત્યારે હંમેશાં હું ઝુખી હોઉં છું, અને એ બધા જોડે મારું પ્રાધ્યાપકપદ થોડુંધણું જોડાયેલું હતું. એ મને પગવતું નહોતું. હું કરતો હતો તે મને ગમતું. એ સંજોગોમાં કદાચે પણ મને પૈસા અપવાતી શી જરૂર હતી ! ને છતાં લોકો એ આપતા.

પ્રશ્ન : જ્યારે હું યુનાહિતવૃત્તિ વિશે વાત કરતો હતો ત્યારે તમે જે રીતે પૈસા આપી દો છો તે વિશે હું વિચારતો હતો.

સાર્ત્ર : આપી દેવા માટે પણ પહેલપ્રથમ તો મારી પાસે પૈસા હોવા જોઈએ. હું અદાર કે ઓર્થોડોક્સ વર્ષનો થયો અને એકોલ નોર્માલ (Ecole Normale)માં જ્યારે કામ કરતો થયો અને બહારના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવા માંડ્યો ત્યારે તેમાંથી મને પૈસા મળતા થયા. ત્યાં સુધી તો હું કોઈને પૈસા આપી શકું તેમ હતો જ નહિ. ત્યારે મારી પાસે થોડા પૈસા આવ્યા અને તેમાંથી થોડાક હું કોઈને આપી દઈ શકું એ શક્ય બન્યું. પણ ખરેખર હું શું આપતો હતો ? જે કામ મને સંતોષ આપતું હતું તે કરી રહ્યા પછી મને કાગળના રૂપમાં જે પૈસા મળતા હતા તે સિક્કાનું મૂલ્ય, એનું વજન, એનો ભાર વગેરે મારી બંને મારે અનુભવવાનો નહોતો. જે કાગળિયાં-નાણાં મારા હાથમાં આવતાં હતાં તે હું આપી દેતો હતો. તે બધું મફત મળતું હતું તેમ મને લાગતું હતું.

પ્રશ્ન : એમાંથી તમે વસ્તુઓ ખરીદવાની, વસ્તુઓનો કબજો મેળવવાની ઇચ્છા કરી શક્યા હોત.

સાર્ત્ર : એ પણ બનતું. મને મળતું તે બધું જ હું આપી દેતો નહોતો, એટલે મારે માટે હું વસ્તુઓ ખરીદી શકતો. પણ મને મારું 'ચોતાનું' ઘર કે એપાર્ટમેન્ટ મેળવવાની ઇચ્છા કદીયે થઈ નહોતી. આટલું કદાચ પછી હું કહી શકું કે હું જે પૈસા આપી દેતો તેમાં જરી જેટલી પણ યુનાહિતપણાની લાગણી નહોતી. હું આપી શકતો હતો એટલે, અને જે લોકોમાં મને રસ હતો એ લોકોને એની જરૂર હતી એટલે, હું આપતો હતો. મેં કોઈક બૂધ કરી હોય તેને સુધારી સેવા માટે; કે પૈસો મને ભારરૂપ લાગતો હતો એટલે, મેં કદીયે પૈસા આપી દીધા નથી.

કાંઈ પ્રેક્ષા : તમને હું પહેલવહેલો ઓળખતો. યથોક્ત્યારે ને એકાચીને મારું ધ્યાન ખેંચ્યું તે એ હતી કે તમારી પાસે પૈસાની નોટોના થોડકા ને થોડકા રહેતા, શા માટે ?

સાત્રી : એ વાત સામી છે. ઘણી વાર મારી પાસે લગભગ દસ હજાર નવા ફેન્ક (અઢી હજાર ડોલર) કરતાં વધારે પૈસા રહેતા. આટલા બધા પૈસા મારી સાથે રાખવા માટે લોહાએ ઘણી વાર મને ઠપકો આપ્યો છે. હાખલા તરીકે સીમેન હ બેલ્ગારને એ કદંચું લાગતું. અને ખરેખર એ મૂર્ખાઈમયું છે. પણ સાચું કહું તો, હવે હું તેમ કરતો નથી. હું કદાચ એ ખોઈ નાખું કે કોઈ મને લૂંટી લે એ કારણે નહિ, પણ મારી અંખો નળણી પડી ગઈ છે તેથી. હું નોટોને ઓળખવામાં જોડાળો કરી બેસું છું. અને એને અંજે પગલી નાખનારી પરિસ્થિતિઓ પેદા થાય. એમ છતાં પણ મારી પાસે પૈસા રાખવા મને ગમે છે, અને હવે હું એ મારી પાસે રાખી નથી શકતો એ મને અસુખદ લાગે છે. મારે કહેવું જોઈએ કે આજે આ પહેલી વાર કોઈએ મને પૂછ્યું કે શા માટે...

મને ખબર છે કે નોટોની જાડી થોડકી હું ખાસામાંથી કાઢું એટલે કોઈ મોટા શ્રીમંત જેવો લાગું. મને ક્રોત હ આઝુર (Cote d'Azur) પર આવેલી એક હોટલ માં આવે છે. હું અને સીમેન હ બેલ્ગાર ઘણી વાર ત્યાં જતાં. એક વાર એ હોટલની સંચાલિકાની જગ્યાએ ને બાઈ બેઠી હતી તેણે સીમેન હ બેલ્ગાર પાસે ફરિયાદ કરી કે ચૂકવવા માટે ધણાબધા પૈસા મેં ખાસામાંથી બહાર કાઢ્યા...ને છતાં હું કોઈ મોટો શ્રીમંત નથી. ના, મને લાગે છે કે મને મારી સાથે ધણાબધા પૈસા રાખવા ગમે છે કેમ કે કોઈક ને કોઈક રીતે એ, ને રીતે હું રાચરચીલા સાથે રહું છું, ને રીતે હું મારાં હંમેશનાં કપડાં પહેરું છું - ને લગભગ હંમેશાં એકનાં એક જ હોય છે - અને ને રીતે મારાં ચરમાં,

મારું લાઈટર અને મારી સિગારેટા મારી સાથે હોય છે તેને મળતું આવે છે.

બની શકે તેટલી વધારેમાં વધારે ચીજો મારી સાથે ને સાથે રાખવાનો ખ્યાલ મારી આખી જિંદગીની વ્યાખ્યા કરી આવે છે — કોઈ પણ એક નિયત ક્ષણે મારા દૈનંદિન જીવનનું એ બધી ચીજો પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એટલે વર્તમાન ક્ષણે હું પૂરેપૂરો શું છું, અને મારે કોઈનો પણ આશ્રય લેવો પડતો નથી, કોઈની પાસે કોઈ પણ ચીજ માગવાની જરૂર પડતી નથી, મારા કબજાની દરેકદરેક ચીજ, હું ઘુરતાઘુરત તેનો ઉપયોગ કરી શકું તેવી જગ્યાએ છે — તેનો ખ્યાલ તેની પાછળ રહેલો છે. એ વસ્તુ ખીજઓ કરતાં ચડિયાતા હોવાની લાગણી સૂચવે છે, જે દેખીતી રીતે જ ખોટું છે. ને મને એનો સારો એવો ખ્યાલ પણ છે.

પ્રશ્ન : તમે ઘણી વાર ઘણી વધારે પડતી ટિપ (બક્ષિસ) પણ આપો છો.

સાત્રી : હંમેશાં જ.

પ્રશ્ન : એ તમે જને આપો તેને મૂંઝવણમાં મૂકી દે તેવી હોય છે.

સાત્રી : હા, હવે તમે અત્યુક્તિ કરો છો.

પ્રશ્ન : તમારી પાસેથી હું એ શીખવા નથી માગતો કે ઉદારતાનો કંઈક બદલો મળવો જોઈએ, ને એમ ન થાય તો ઉદારતા કોઈક પ્રકારે નીચાળેણું કરાવે તેવી હોય.

સાત્રી : એવો બદલો મળવો એ શક્ય નથી, પણ માયાળુતા મળવી શક્ય છે. હું એમને આટલી મોટી ટિપો આપું છું એ વાતની હોટલોના વેઈટરો કદર કરે છે, અને એમના માયાભર્યા

વતૈનથી એનો બહસો વાળો દે છે. હું એમ માનું છું કે માણસ
જો ટિપો મેળવીને જીવન ચુલ્લરતો હોય તો મારે તેને વધારેમાં
વધારે જોટલું આપી શકું તેટલું આપવું જોઈએ જ્યાં એ સારી
રીતે જીવી શકે.

પ્રશ્ન : તમે અટળક ધન કમાયા છે.

સાત્રી : હા, હું થોડુંક ધન કમાયો છું ખરો. એ સાચું છે.

પ્રશ્ન : તમે જોટલું કમાયા છે એ બધાનો જો કોઈ સરવાળો
કરવા બેસે તો બહુ જંગી રકમ થઈ જાય. એનું તમે શું કર્યું છે ?

સાત્રી : એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમાંનું થોડું મેં સોંકાને
આપી દીધું છે, અને મારા ઉપર પણ ખર્ચ્યું છે - ખૂબ ખૂબ.
પુસ્તકોમાં, પ્રવાસોમાં ખર્ચ્યું છે. પ્રવાસોમાં હું ખૂબ ખર્ચ કરું છું.
પહેલાંના સમયમાં, જ્યારે મારી પાસે અત્યારે છે તેના કરતાં ઘણું
વધારે ધન હતું ત્યારે મને જરૂર હોય તેના કરતાં ઘણાવધા વધારે
પૈસા હું મારી સાથે રાખતો.

પ્રશ્ન : ખૂટી પડે એ ક્યારે કારણે ?

સાત્રી : કદાચ એ પણ એના ભાગરૂપ હોય. જ્યારે મારાં
માતામણી મને પૈસા આપતાં ત્યારે હું મેંશાં કહેતાં : “ કદાચ તું
ક્યાંક બારી બારી બાંગી નાખે તો તારી પાસે થોડા પૈસા હોય એ
જરૂરી ગણાય.” હજી આજે પણ, મારા ખાતામાં ઝાઝી સિલક ન
હોય તો મને ગમતું નથી, જેમ અત્યારે એવી સિલક એમાં નથી એ
નથી ગમતું તેમ. ને એવા પણ ગાળાઓ આવ્યા છે જ્યારે મારી
પાસે એક પૈસો પણ ન હોય. એક વાર મારી માતાને હું મારા
કરવેરા બરી શકું એ માટે મને એક લાખ ને વીસ હજાર ફેન્ક
આપવા પડેલા. મારી પાસે હોય તેના કરતાં હું હંમેશાં વધારે

પૈસા ખર્ચતો રહ્યો છું...કરવેરા માટેના પૈસાની તો હું ગણતરી જ રાખતો નહોતો... હમણાં ફેટલાંક વર્ષથી ગાંધમાર (Gallimard), સરકારને ભરણું કરવા માટે, મારા ખાતામાં થોડા પૈસા સિલક રાખ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન : ને તમે શેમાં તમારા પૈસા ખર્ચો છો ?

સાત્રી : પ્રવાસને બાદ કરો તો, આખરે હું મારા પોતા ઉપર બહુ ઓછો ખર્ચો કરું છું. દિવસમાં એક વાર રેસ્ટોરાંમાં જઈું છું - પણ હંમેશાં કોઈકની ને કોઈકની સાથે જ - એ સો ફ્રેન્ક થાય. સિગારેટો, કોઈક જ વાર કપડાં. પુસ્તકો મને ભેટ મળે છે. ઘણાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં છે પણ એ ઘણા કાળ પહેલાં. ઘરની સાફસફી કરનારી બાઈને હું પગાર ચૂકવું છું, અને પ્રમાણમાં મોઢો ત્રણાચ એવા એપાર્ટમેન્ટમાં રહું છું. મહિનાત્રું ભાડું એ હજાર ફ્રેન્ક. પણ એ બધું, હું દર મહિને જે ખર્ચ કરું છું તેનો ખરે-ખરો ખ્યાલ આપતું નથી.

પ્રશ્ન : દર મહિને તમે ફેટલો ખર્ચ કરો છો ?

સાત્રી : બધું મળીને ? આર્થિક રીતે મારા ઉપર આશ્રિત હોય તેવા લોકો છે. એ લોકો ઉપર, બધું મળીને, મારો બાંધ્યો ખર્ચ દર મહિને પંદર હજાર ફ્રેન્ક જેટલો થાય છે. ને મારા પોતા ઉપર હું ત્રણ હજાર ફ્રેન્ક ખર્ચું છું. આમ બધું મળીને દર મહિને લગભગ અઢાર હજાર ફ્રેન્ક ખર્ચાય છે, ને બને છે તે પ્રમાણે, દર મહિને ગાંધીમાર મને જે સવા સાત હજાર ફ્રેન્ક આપે છે તે પુઈંગ (Puig) ઉપાડી લે છે. ને એ ઉપરાંત, સામાન્ય રીતે, દસ હજાર ફ્રેન્ક.

પ્રશ્ન : ને એ દસ હજાર આવે છે ક્યાંથી ?

સાત્રી : એમાંનો અમુક ભાગ, મારી જે કૃતિઓ ફ્રાંસમાં બજવાઈ હોય કે આકાશવાણી કે દૂરદર્શન માટે રૂપાંતરિત થઈ હોય તે માટે મને સેખકમંડળ (Société des Auteurs) તરફથી મળે છે. અને અમુક ભાગ ઝિસેલી આલીમી (Ziseli Halimi) તરફથી મળે છે. મારાં નાટકો, ચિત્રપટો, મુલાકાતો, અને એ બધા વિશેના પરદેશ સાથેના કરારપત્રોનો હિસાબ એ જાળવે છે. માત્ર મારાં પુસ્તકો એકલાં જ જે મેળવી આપે છે તેના કરતાં એ ઘણું બધું મેળવી આપે છે. મને લાગે છે કે તમે વધે મારે કરવેરામાં દોઢ લાખ ફ્રેન્ક ચૂકવવા પડેલા. એ ઉપરાંત પ્રાધ્યાપક તરીકેનું અને સારું એવું પેન્શન મળે છે—દર છ મહિને લગભગ આઠ હજાર ફ્રેન્ક થાય તેટલું. વધુમાં વધુ પૈસા અને ઝિસેલી આલીમી પાસેથી મળે છે. વરસમાં બે વખત એ મળે છે, ને આઠે ભાગે તે ઘણાબધા હોય છે—લાખોના હિસાબમાં. પણ આ દરમિયાન મારી પાસે કશી જ વ્યયત નથી, ને હું સ્ત્રી રીતે ચલાવી શકીશ તે વિશે હું—જિંદગીમાં પહેલી જ વાર—ચિંતારમાં પડી ગયા છું.

પ્રશ્ન : પહેલાં તમે જે રીતે જુદાં જુદાં મંડળોને—જેવાં કે ‘મુક્તિમંડળ’ (Liberation)ને—મદદ કરતા રહેતા તેમ કરવું હવે શક્ય નથી ?

સાત્રી : ના, હવે હું તેમ કરી શકું તેમ નથી.

પ્રશ્ન : સીમોન ૬ બોલ્વાર તમે કમાઓ છો તેટલું કમાય છે ?

સાત્રી : એથી એણે, પણ ઘણું કમાય છે.

પ્રશ્ન : ને હવે તમે તમારા બન્નેની કમાણી ભેગી કરી દેતાં નથી ?

સાત્રી : ના, એમ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. ઉપરાંત, મારા

કરતાં તે ઓછું ખરચે છે.

પ્રશ્ન : વિશેષ સામાન્ય રીતે કહીએ તો, તમને લાગે છે કે પૈસા સાથેના તમારો આ જાતનો સંબંધ અર્થસભરતા ધરાવે છે, અને જો કોઈ માણસને એની વિગતોની ખબર હોય અને એ વિગતોનું એ જો પુરૂષિપૂર્વક અર્થશોધન કરી શકે તો એ માણસ, તમે પોતે પણ જે વિશે ખ્યાલ ધરાવતા નથી તેવું તમારા વિશેનું સત્ય શોધી કાઢી શકે ?

સાત્ર : મને એવું નથી લાગતું. કારણ હકીકત એ છે કે મેં કદીયે દ્રવ્યનો એના દ્રવ્ય તરીકેના મૂલ્ય તરીકે ઉપયોગ કર્યો નથી. હું શેરો કે ખીજ કેઈ ટકાવે વસ્તુઓ કદીયે ખરીદતા નહોતા.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આ પૈસા ખૂટી પડવાના ભયને તમે, ઘણાબધા ખીજ માણસો કરે છે તેમ, શેરો કે સિક્કોરિટીઓ ખરીદીને નિવારી શક્યા હોત. તમે એમ ન ક્યું તો તે એ કારણે કે ૧૯૪૫ પછી તમે જે પદ પ્રાપ્ત ક્યું હતું તે ઉપરથી તમને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી કે તમને કદીયે પૈસાનો તોટો પડશે જ નહિ.

સાત્ર : સમગ્રતયા વિચારીને કહું તો મેં માન્યું જ હતું કે મારે માટે એ પછી કદીયે પૈસાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે જ નહિ. ખરેખર તો એ જાણે થવાનો — જો હું એંસી વર્ષ સુધી જીવું તો. તો હું એ બિન્દુએ આવીને જાણે રહું કે અગાઉનાં વર્ષોમાં મેં સખેલાં પુસ્તકોમાંથી મળતી આવક સિવાય મારી પાસે આવકનું ખીજું કોઈ સાધન રહ્યું ન હોય.

પ્રશ્ન : મુખ્યત્વે પૈસા કમાવા માટે જ તમે કશું કામ કર્યું છે ?

સાત્ર : હા. ગમે તેમ કરીને હું એક કામ યાદ કરી શકું છું. જહોન હસ્ટન માટે મેં ફોઈડ વિશે એક ચિત્રપટકથા લખી

હતી તે. મને ત્યારે જ ખબર પડી હતી કે મારી પાસે જરીય પૈસો રહ્યો નહોતો—મને લાગે છે કે મારી માતાએ કરવેરા ભરવા માટે મને જ્યારે એક લાખ વીસ હજાર ફેન્ક આપ્યા હતા ત્યારની આ વાત છે. એ ગેં ભરી દીધા, પછી મારે ફોઈને કશું ચૂકવવાનું બાકી રહેતું નહોતું, પણ મારી પાસે એક ફેન્ક પણ બચ્યો નહોતો. એ બિન્દુએ મને કહેવામાં આવ્યું કે હસ્ટન મને મળવા માગે છે. એક દિવસ તે આવ્યા અને કહ્યું : “હું તમને ફોઈડ વિશે એક ચિત્રપટ બનાવવા કહું છું, અને હું તમને અઢી લાખ ફેન્ક આપીશ.” મેં હા પાડી અને મને અઢી લાખ ફેન્ક આપવામાં આવ્યા.

પ્રશ્ન : ને જો ફોઈડ તદ્દન અપ્રતિભાવવંત અને અપ્રસિદ્ધ દિગ્દર્શક તમારી પાસે આ જ દરખાસ્ત મૂકી હોત તો તમે એ સ્વીકારી હોત ખરી ?

માર્ટ : ના. એ આયોજન બાબત કશુંક હાસ્યાસ્પદ તત્ત્વ તો ત્યારે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. ફોઈડ અજ્ઞાતના મહાન સ્વામી હતા, ને મેં મારી આખી જિંદગી એમ કહેવામાં ગણી હતી કે અજ્ઞાતનું અસ્તિત્વ જ નથી એ પછી મારી પાસે આ દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી એ હાસ્યાસ્પદ તત્ત્વ હતું. ખરેખર તો, શરૂ શરૂમાં હસ્ટન હું અજ્ઞાત વિશે કશું કહું તેમ ઇચ્છતા નહોતા. અને અંતમાં અમને છૂટા પાડી દેનાર આ જ પ્રશ્ન હતો. એ ચિત્રપટના કામમાંથી મને ખરેખરો જે લાભ થયો તે એ કે ફોઈડ વિશેનું મારું જ્ઞાન વિશેષ સમૃદ્ધ થયું, અને અજ્ઞાત વિશેના મારા વિચારો વિશે તેણે મને પુનર્વિચાર કરતો ફરી મૂક્યો.

પ્રશ્ન : આપણે વિષય બદલીએ...૧૯૬૭માં તમે કહ્યું હતું : “પ્લેઈઆડ (Pleiade) શ્રેણી એક ક્ષર છે મારે જીવતે જીવ દટાઈ જવું નથી.” પાછળથી તમે તમારો વિચાર બદલ્યો અને

મીશેલ રીબાલ્કા (Michel Rybalka) અને હું હવે. તરતમાં જ તમારી નવલકથાઓ પ્લેઈઆદ શ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ કરવાના છીએ. તમે તમારા આગલા નિર્ણયની વિરુદ્ધ કેમ ગયા ?

સાર્ત્ર : મુખ્યત્વે તો કાસ્ટોર (Castor)ના આગ્રહને અંગે. ને એ ઉપરાંત પણ ખીન્ન લોકોને મેં એ વિશે પૂછ્યું તો એમણે કહ્યું કે એમ કરવું એ સારું થશે, અને પ્લેઈઆદે પણ ખીન્ન જીવંત લેખકોને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમ એની કબર તરીકેની પાતતા ધટી પણ છે. પ્લેઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ થવું એ અન્ય પ્રકારની કીર્તિ-માંના પ્રવેશના માર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. એ કહે છે : “હું હવે શિષ્ટમાન્ય (Classics) લેખકોમાં સ્થાન પામ્યો છું, બ્યારે આ પહેલાં હું અન્ય લેખકોના જેવો માત્ર લેખક જ હતો.”

પ્રશ્ન : દૂંકમાં એ પવિત્રતા પ્રાપ્ત કર્યાનો (Consecration) એક પ્રકાર છે ?

સાર્ત્ર : હા, એ જ સાચો જગદ છે. એથી મને થોડો આનંદ થયો છે. અને એ પણ સાચું છે કે આ પ્લેઈઆદની આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવા હું આતુર છું. હું માનું છું કે મારી આ જાતની લાગણી મારા બાલપણમાંથી જિતરી આવી છે. એ વખતે, લોકો જેને વિશે ચર્ચા કર્યા કરે એવી મોટી, ચીવટપૂર્વક તૈયાર કરેલી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થવામાં કીર્તિ સમાયેલી હોય તેવું મને લાગતું હતું. હજી એ લાગણીનો કોઈ અવશેષ રહી ગયો હશે : મેકિયાવેલી જે શ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તે જ શ્રેણીમાં આપણે પણ પ્રસિદ્ધ થઈએ છીએ ! ..ને વળી આલોચનાત્મક સાધનો ધરાવતા સંગ્રહ તરીકે મને પ્લેઈઆદ ખૂબ જ ગમે છે. મારી પાસે લગભગ એ આખી શ્રેણી છે. લાંબા એવા સમયથી રોબર્ટ ગાલીમાર (Robert Gallimard) એ વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખે છે કે જેવાં એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતાં જાય તેવાં જ એ મને મળતાં

જાપ. અને માત્ર આ જ એવાં પુસ્તકો છે જેને હું ઠાઈને પણ
 છછીનાં આપવાની આગ્રહપૂર્વક ના પાડું છું. મેં એ પુસ્તકોનો
 ઉપયોગ પણ ખૂબ કર્યો છે, અને એમાં આપેલી નોંધો હું હંમેશાં
 વાંચું છું, કારણ કે, એક નિયમ તરીકે, એ નોંધો કૃતિ વિશેનું
 સમકાલીન જ્ઞાન રજૂ કરે છે, અને એ રીતે, હું ન જાણતો હોઉં
 તેવી વસ્તુઓ મને મળી આવે છે.

પ્રશ્ન : છતાં પણ, 'સેઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ થયું' એટલે એક
 રીતે જાણે આપણું કામ પૂરું થઈ ગયું તેમ ગણાય.

સાત્ર : એ ખરેખર પૂરું થઈ ગયું છે. મારી આત્મકથા
 વિશેની મુલાકાતોનું આ છેલ્લું પુસ્તક હું જણાવવાનો છું, અને
 કદાચ દુરદશાનાં મારેનાં પ્રસારણોનું પણ પુસ્તક હું કરું - જોકે
 આપણને જે સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો આવે છે તે તો તમે
 જાણો જ છો. પછી, એના પછી હું શું કરી શકું? હું પ્રેમકથા
 લખી ન જ શકું. મને લાગે છે કે કંઈક આમાંથી અને કંઈક
 તેમાંથી બેચું કરીને, અને જે વસ્તુઓ વિશે હું વિચારી રહ્યો છું
 તે વિશે કેટલીક ચીજો લખીને એકાદ અન્ય પુસ્તક પણ હું તૈયાર
 કરી શકું. પણ મુખ્ય કામ તો ખરેખર પૂરું થઈ ગયું છે.

પ્રશ્ન : એટલે તો મને એ વાતમાં થોડોધણો વિરોધાભાસ
 લાગે છે કે જ્યારે રીબાઈન્ડે અને મેં ૧૯૪૭થી ૧૯૪૯ દરમિયાન
 હજી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો - મિન્ડ (Psyche)
 અને નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) જેવાં, અને 'હંદાત્મક જ્ઞાનની
 મીમાંસા'માંનાં બે અપ્રસિદ્ધ પ્રકરણોને પ્રસિદ્ધ કરી આપવાની
 દરખાસ્ત કરી ત્યારે તમે અમને નકારી કાઢ્યા હતા.

સાત્ર : એ વાત કદીયે ખીણે બંધાણી નહિ, 'નીતિશાસ્ત્ર'
 (Ethics)માં એક વિચારદોર એવો હતો જેને હું વિકસાવવા

માગતો હતો, પણ કહીયે તેમ કરી શક્યો નહિ. મેં જે લખ્યું હતું તે પહેલાં ભાગ હતો. એમાં મુખ્ય વિચારને પ્રવેશ કરાવવાની ધારણા હતી. પણ એક બિન્દુએ એક મુશ્કેલીનો મારે સામનો કરવો પડ્યો. અને મારી મોટાભાગની નોંધપોથીઓ ગ્રમ થઈ ગઈ હતી. એમ ન થયું હોત તો પ્રસિદ્ધ કરવા જેવું કંઈક રહ્યું હોત. એક નોંધપોથી હજીયે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ ખીજ બધી ક્યાં છે તેની મને ખબર નથી.

પ્રશ્ન : હું એમ કહેવા માગતો હતો કે તમારો નકાર તમારા કાર્યની સાથેનો તમારો જુદો જાતનો સંબંધ સૂચવે છે. એક બાજુ જે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તે બધું છે. એ બધું શક્ય હોય તેટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં વંચાય તેટલા ખાતર તમે તેને પ્લેઈઆદની શ્રેણીમાં જોવાવા માગો છો. એ બતાવે છે કે એ આખરી છે; અને તેમાં હવે કોઈ ફેરફારની શક્યતા નથી. ખીજ બાજુ પેલાં અપ્રસિદ્ધ લખાણો છે. વળી, તમે એક મુખ્ય ધ્યેયથી દોરાઈને હંમેશાં લખતા રહ્યા છો. એ ધ્યેય હતું એ લખાણને વાચકો હોવા જોઈએ એ. એ દ્વારા તમારે વિશે જે અસર પડે તે, અંતે જતાં, તમારે માટે બહુ દરકાર કરવાની વસ્તુ નહોતી. પરંતુ અમે જ્યારે તમને કહ્યું કે અમે તમારાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અપ્રસિદ્ધ લખાણો પ્રગટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ ત્યારે તમે એવું કહીને જવાબ વાળ્યો કે, “ના, હું મૃત્યુ પામું પછી તમે એ પ્રસિદ્ધ કરી શકશો.”

તમે જ્યારે જીવંત નહીં હો ત્યારે, વાચકના દષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો, એ લખાણો શી રીતે જુદો જાતનાં થઈ જશે તે સમજતાં મને મુશ્કેલી પડે છે.

સાત્રી : તે લખાણો અમુક એક બિન્દુએ હું શું કરવા માગતો હતો, અને મેં શું પૂરું ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

તેનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે, અને એ અર્થમાં એ ઉવટનાં થઈ રહેશે. જ્યારે, જ્યાં સુધી હું જીવતો બેઠો હોઉં—સિવાય કે હું ખાટલાવશ બની ગયો હોઉં કે કશું જ ન કરી શકે તેમ હોઉં—ત્યાં સુધી હું કરી તેમને તારમાં લઉં, અથવા તે યેડાએક શબ્દોમાં, એમને વિશે હું શું કરવા માગતો હતો એ કહું તેવી શક્યતા ઊભી રહેલી હોય જ. મારા મૃત્યુ પછી એ સખાણો પ્રચટ ધાવ તો એ અધૂરાં અને દુર્બોધ બની રહે, કેમ કે જે વિચારો સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થયા નથી તે વિચારોનું તેમાં નિરપેક્ષ થયું હોય. એ સ્થિતિમાં, એ વિચારો મને ક્યાં દોરી મયા હોત તે નક્કી કરવાનું તેના વાચક ઉપર આધારિત રહે એક વાર હું ચાલ્યો જાઉં પછી એ સખાણો મારા જીવનકાળમાં ખરેખર જે સ્થિતિમાં હતાં તે જ સ્થિતિમાં રહે, તેમાંની દુર્બોધતાઓ પણ રહે—જોકે મારે માટે એ દુર્બોધ ન હોય, તો પણ...વગી એ પણ નોંધી લેજો કે મારાં જે અપ્રસિદ્ધ સખાણો સંપૂર્ણ રીતે મૃત થઈ ગયાં છે—મારા જીવનકાળનાં જે સખાણો તમે પોઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ કરવાના છો તેના જેવાં જ મૃત થઈ ગયાં છે—તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ તો હું તમને આપું જ છું. એ સખાણોમાં હું મારી જાતને પિછાનતો પણ નથી, અથવા તો એ સખાણોને હું એક જાતના આશ્ચર્ય સહિત પિછાની શકું છું—જે માણસને હું ઘણા લાંબા સમય પહેલાં ઓળખતો હતો એવા કોઈ માણસનાં એ સખાણો ન હોય એ રીતે હું તેમને ઓળખી શકું છું.

પ્રશ્ન : જે રૂખીતા વિરોધાભાસ વિશે હું વાત કરી રહ્યો છું તે આ છે : એક બાજુ તમે તમારા કાર્યને પૂરું થઈ ગયેલું માનો છો તો બીજી બાજુ, તમે જ્યાં સુધી જીવતા હો ત્યાં સુધી તેના ઉપર કળજો સાજી રાખવા માગો છો. અને એમ, અમુક અર્થમાં, તમે એમ માનો છો કે એ બધી કૃતિઓ તમારા વાચકો

કરતાં, સવિશેષ રીતે, તમારી પોતાની માલિકાની છે.

‘સાત્ર’ : ઠાઈ પણ કૃતિનો માલિક ઠાણ હોઈ શકે તે કહેવું
 ધણું મુશ્કેલ છે. એ એના લેખકની માલિકાની પણ હોય છે અને
 સાથે સાથે એના વાચકની માલિકાની પણ હોય છે. આ હકીકતો
 વચ્ચે મેળ બેસાડવો મુશ્કેલ છે. ને વળી, વાચક, માત્ર ઠાઈક જ
 વાર, તે પોતાની છે તેમ સ્વીકારે છે, જ્યારે લેખક તો માને જ
 છે કે તે તેની છે. મારા પૂરતું હું માનું છું કે જ્યાં સુધી માણસનું
 ચેતના-મૃત્યુ ન થાય - એટલે કે કાં તો તેની ચેતનાનું અને શરીરનું
 ખંડેખડું મૃત્યુ, અથવા જે કદીયે સુધરવાનું નથી એવા પાગલપણા
 દ્વારા તેની ચેતનાનું થયેલું મૃત્યુ - ત્યાં સુધી માણસની કૃતિનો
 માલિક એ પોતે જ ગણાય. પણ જ્યાં સુધી એ જીવતો હોય ત્યાં
 સુધી એણે લખેલી કૃતિની માલિકા એની જ હોય. એમાં પણ એ
 કૃતિ પૂરી ન થઈ હોય તો તો એ ખાસ એની માલિકાની ગણાય,
 કેમ કે, સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ એને આગળ વધારીને
 આનંદ મેળવી શકે પણ ખરો. મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી
 ‘નીતિશાસ્ત્ર’ પૂરતું અને ‘દંદાત્મક જ્ઞાનની મીમાંસા’ પૂરતું
 આ સાચું છે. ખાસ કરીને તો ‘નીતિશાસ્ત્ર’ વિશે. ‘દંદાત્મક
 જ્ઞાનની મીમાંસા’ની બાબતમાં કાળની પણ વધારાની સમસ્યા
 તેમાં ઉમેરાય, કેમ કે એમાં આગળ વધવા માટે મારે ફરી પાછું
 ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું પડે.

પ્રશ્ન : પરંતુ તમારાં અપ્રસિદ્ધ લખાણો સંબંધી તમારા
 વંશવારસોને તમે શી સૂચના આપવાના છો ?

સાત્ર : મેં હજી મારું વસિયતનામું બનાવ્યું નથી, પણ
 હું એટલું કહું કે મારી કૃતિઓના સંપાદકો અને સંરક્ષકો તરીકે
 હું જે લોકોને નીમીશ - તે લોકો મારા કુટુંબમાંના કે મારા
 નિકટના મિત્રોમાંના નહિ હોય - એ લોકો એમને ઠીક લાગે તેમ

સ્વતંત્ર રીતે, પરણી જવાનું પસંદ કર્યું. "મે," તેણે કહ્યું, "દરેકદરેક વ્યક્તિ મારા જેટલી જ સ્વતંત્ર છે, અને એટલે પોતાની પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે." એમાંથી મને જે વાત અસર કરી ગઈ તે એ હતી કે આપણે પ્રતિપાદિત કરેલાં અને ખૂબ જ જાણીતાં થઈ ચૂકેલાં આપણાં ધણાં મંતવ્યોત્તર તે લગભગ સખ્દ: પુનરુચ્ચારણ કરી રહી હતી. આ રીતે, કે જેણે કદાચ એની શાળાના ઠાળમાં તમને વાંચ્યા હશે અને તેના આ વૈરાગ્યને ન્યાયી ઠરાવતા વિચારે જેણે તમારી પાસેથી મેળવ્યા હશે - તેને તમે શું કહ્યું હોત ?

સાત્રી : વારુ, મેં તેની સાથે આ વિહોડાઈ જવાના (alienation) ભાવ વિશે વાત કરી હોત. મેં તેને કહ્યું હોત કે આપણે સ્વતંત્ર છીએ, પણ આપણે આપણી જાતને સ્વતંત્ર બનાવવી જોઈએ, અને એમ સ્વતંત્રતાએ વિહોડાઈ જવાના ભાવ સામે બળવો કરવો જોઈએ. તમે પણ એ જ ન કહ્યું હોત ?

પ્રશ્ન : હા, અલબત્ત, લગભગ એવું જ મેં એને કહ્યું. પણ એ પોતાના અભિપ્રાયને બળગી રહી.

સાત્રી : હાલે. એ વાત પૂરતું તો એ એનું જાણે. પણ એનો અત શો આગ્યો ?

પ્રશ્ન : એ જાતની વાતચીતો હંમેશાં જે જાતનો અંત પામે છે તે જાતનો જ. અમે બન્ને અમારે જુદે જુદે રસ્તે ચાલતાં થયાં. તમને તો પૂરેપૂરી ખબર છે કે કોઈકમાં પરિવર્તન આણવું હોય તો તેને આપણે ખૂબ જ ચાલવું જોઈએ... પણ હું તમને એક ચીજ પૂછવા માગતો હતો. તમને કોઈ કોઈ વાર એમ નથી લાગતું કે તમારી વિચારધારાનો સક્રિય વિશેષ જાણીતો બની ગયેલો ભાગ - સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિગત જવાબદારીના પચાસોવાળો ભાગ -

ખરોખર તે જ લાગ છે કે જે સાચી રાજકીય સંપ્રગટાની આડે વધુમાં વધુ અવરોધરૂપ બની શકે તેવો છે ?

સાર્ત્ર : શક્ય છે. પણ મને લાગે છે કે જ્યારે કોઈકનું કાર્ય સવિશેષ જાણીતું થઈ જાય ત્યારે હંમેશાં આ જાતની ગેરસમજ પેદા થવાની. કોઈ પણ વિચારનો સૌથી વધારે સુસ્પષ્ટ અને ગ્રહણ અર્થ સારામાં સારું પરિણામ પણ લાવી શકે, અને વળી જો એ ખોટી રીતે સમજાયો હોય તો વધુમાં વધુ તુકસાન પણ કરી શકે. હું માનું છું કે સ્વતંત્રતા વિશેનો જે સિદ્ધાંત વિદ્યોદાયપણાનાં જુદાં જુદાં રૂપ કયાં કયાં છે તે સમજાવતો નથી હોતો—સ્વતંત્રતાનો ચાલાકીલયો ઉપયોગ કેટલી કેટલી હદ સુધી કરી શકાય, તેને મારીમચડી શકાય, તેને પોતાની જ વિરુદ્ધ કરી દઈ શકાય તે જાતાવતો નથી હોતો—તે, જે માણસ તેના બધાં ગર્ભિત સૂચિતાર્થો સમજતો હોતો નથી તેને બહુ કૂર રીતે ઉતારી શકે છે. પણ મને નથી લાગતું કે મેં જે લખ્યું છે તેને સીવટપૂર્વક વાંચી જનાર માણસ એ જાતની ભૂલ કરી શકે.

રાજકીય સ્તર પર આ વિશે હું જે કહું છું તેનો અર્થ શો છે તે મારાં વાયુપ્રસારણોમાં હું સમજાવીશ. મારા સમાપનનાં છેલ્લા ત્રણ વાર્તાલાપોનું વધારે મોટા પાયા પરનું વિષયવસ્તુ એ બની રહેશે. પણ હું તેને સ્પષ્ટ, મૂર્ત હકીકતોના પાયા ઉપર સમજાવીશ. એ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ હોય, અથવા ઓછામાં ઓછું, એ તત્ત્વજ્ઞાનની રીતે અભિવ્યક્તિ નહિ પામે.

પ્રશ્ન : ને તમને લાગે છે કે તમે લોકોને ગમે એ ઉતારી શકશો ?

સાર્ત્ર : કંઈ જ ખબર નથી. હું પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રશ્ન : લ તાં મોદર્ને (Le Temps Modernes)માંના

કરે તેમ કહીશ.

પ્રશ્ન : તમારી હસ્તલિખિત પ્રતોની મોટી સંખ્યા જુદી જુદી જગ્યાઓએ વેરાયેલી પડી છે અને કાર્થિક દિવસ તે પ્રમથમાં આવશે તે વિશે કશી શંકા નથી. ને ચોક્કસ રીતે કહી શકાય કે તમારા લખેલા ધણા પત્રો પણ હશે જ. થોડાં વર્ષો પહેલાં તમે ખમને કશું હતું કે તમે આપ્યા રાખતા હતા કે તમારા વાચકને તમારા સંબંધી દરેક વસ્તુ સુલભ હશે - તમને ફોલોવર વિશેની જેમ થઈ પ્રડી હતી, તેમ. હજી તમે એમ જ વિચારો છો ?

સાત્ર : તમને જે ખુશ્ખા દિને કહું કે મને એની કશી જ પડી નથી. મારા પત્રો એ માદામ દે સેવિંગને (Madame de Sevingne)ના પત્રો નથી. એટલે તેમા ઉત્તેજના અનુભવવા જેવું કશું જ નથી. એ પ્રસિદ્ધ થશે એવું વિચારીને મેં કદી કોઈ પત્ર લખ્યો નથી. જેમ મનમાં ઘડાતા ગયા તેમ હું મારા પત્રો લખતો રહ્યો છું. જે મળી શકે તો મેં કાસ્તોરને લખેલા પત્રો પ્રસિદ્ધ થઈ શકે - તમે તો જાણો જ છો કે તમને પ્લેઈઆદમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેમણે જે પત્રો આપ્યા હતા તે સિવાયના ઓછામાં ઓછા બસોએક પત્રો હુદ્દ દરમિયાનની પેરીસથી થયેલી નાસાનાસમાં તેમણે શુભાવી નાખ્યા હતા. બીજા પત્રો, જે કીક કીક રમૂજ ઉપજાવે તેવા હશે તે શુભ થઈ ગયા છે. લખેલા તરીકે 'તુલુઝ' સીમોન જુલીવે ('Toulouse' - Simone Jollivet)ને લખેલા પત્રો, એ દુલાં (Dullin)ની મિત્ર હતી, ને તમે જાણો છો તેમ, એકાદ નોર્માસમાં કામ કરતો હતો તે વર્ષો દરમિયાન હું તેની સાથે સંકળાયેલો હતો. તેને મેં સંખ્યાબંધ પત્રો લખ્યા હતા ને તેણે એના મૃત્યુ પહેલાંનાં થોડાં વર્ષો સુધી સાચવી રાખ્યા, ને પછી એક દિવસ એ બધાય બાળી નાખ્યા. એ પત્રોમાં મેં એને એકાદ વિશે ઘણી વાતો લખી હતી, અને થોડા નાના નાના વિચારો

વિકસાવ્યા હતા...સામાન્ય રીતે, એક જ અપવાદ સિવાય, આખરે જતાં, મારે પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થાય તેની સામે મને કશો વાંધો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે એ જાણે પત્રવ્યવહાર સ્ત્રીઓ સાથે જ થયેલો છે. પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થાય કે ન થાય તે વિશે મને જરી જોટલી પણ ચિન્તા થતી નથી.

પ્રશ્ન : તમારે શિષ્યો હોય એવું મન તમને કોઈ દિવસ થયું નથી. શા માટે ?

સાર્ત્ત : કારણ કે, મારા મત પ્રમાણે, ખીજા માણસના ચિન્તનમાં કશુંય નવું કે મહત્ત્વનું ઉમેર્યા વિના, તેને સમૃદ્ધ કર્યા વિના, વિકસાવ્યા વિના કે આગળ ધપાવ્યા વિના જે કોઈ તેનું ચિંતન અપનાવી લે તેને શિષ્ય કહેવાય.

*

*

*

પ્રશ્ન : તમારા વિચારોની અસર વિશે વાત કરું તો થોડા દિવસ પહેલાં મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો, હું મૌ પોરનાસ ટાવરના શિખર ઉપર જોતો હતો, અને વિદ્યાર્થીઓના એક વિરોધી સરઘસને પસાર થતું જોઈ રહ્યો હતો. મારી બાજુમાં, આશરે પાંત્રીસેક વર્ષની, એ ટાવરની એક કર્મચારી સ્ત્રી બેસી હતી. એ સરઘસ વિશે અમે વાત કરવા લાગ્યાં. એ એની વિરુદ્ધ હતી કેમકે દરેક જાતના બળવા તેને નાપસંદ હતા. અને એણે કહ્યું કે એ દરેક જાતના બળવાની વિરુદ્ધ હતી કેમ કે તે માનતી હતી કે પોતાના ભાગ્ય માટે તે પોતે જ સંપૂર્ણતયા જવાબદાર હતી. પોતાની જિંદગી તેને ખાસ પ્રમતી નહિ, પણ તે માનતી હતી કે અત્યારે પોતે જ્યાં હતી ત્યાં સુધી પહોંચવાના દરેક તબક્કે તેની પાસે પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા હતી જ. દાખલા તરીકે, તેની સત્તર વર્ષની ઉંમરે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાને બદલે તેણે,

તેમના છેલ્લા લેખમાં ફ્રાંસુઆ ગેઝ (Francois Georges) લખે છે : “જો મારા વિચારો દરેકદરેક માણસને ખાતરી કરાવી શક્યા ન હોય તો તે પૂરેપૂરા સાચા નહોતા તે કારણે જ તેમ યુગ હોય તે વિશે કશી શંકા નથી.” તમે પણ એવું જ કંઈ કહો ખરા ?

સાત્ર : એ સરસ રીતે મુકાયું છે, અને કોઈક બિંદુએ દરેકદરેક માણસ એમ જ વિચારતો હોય છે, પણ એથી એ વાત સાચી છે તેમ સિદ્ધ થતું નથી. કેટલાક વિચારો એવા હોય છે કે સોંકાને એમાં શ્રદ્ધા બેસતાં વધારે સમય લાગે. દરેક માણસના જીવનમાં નિરાશાની ક્ષણો આવે જ છે. કોઈ કોઈ વાર મને લાગે છે કે મેં પોતે પણ ખરેખર એ જ મતલબનું કંઈક કહ્યું હોત. પણ એમ કરવું એટલે એવીસાથે બે ચીજ કરી કહેવાય. એક : “દરેકદરેક”ને બહુ વધુ પડતું માન આપ્યું ગણાય. કેમ કે એમાં વિચારોની હીનરના સત્યનો પ્રશ્ન સમાયેલો છે, દરેક માણસ વિશેનો નહિ. બે : અને સાચા વિચારો તરતોતરત વિજયવાન થાય છે એવી સ્થાપના કરી ગણાય — જે વાત ખોટી છે. સોફ્ટીસ જેવા માણસે એના મૃત્યુ સમયે એમ કહ્યું હોત તો શું થાત ? એ હસી કાઢવા જેવી વાત બની જાત. એના વિચારોએ આખી દુનિયાને અસર કરી, પણ તે કેટલા બધા સમય પછી ?

પ્રશ્ન : ને તમારે વિશે ? તમારા વિચારોની અસર થઈ છે તેવી લાગણી તમને રહે છે ?

સાત્ર : મને આશા છે કે એની અસર થશે. હું માનું છું કે માણસના પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન તેને પોતાના વિચારોના મહત્ત્વ વિશે બહુ ઓછી સામિતી લાંપડે છે અને એમ થાય છે તે સારું પણ છે.

પ્રશ્ન : દાખલા તરીકે, વાયકોના પત્રો. એ તમને કંઈ કહી જતા નથી ?

સાત્ર : એમાંનો દરેકદરેક પત્ર કોઈ એક વાયકનો હોય છે. એ શેત્રું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે ? ઉપરાંત, હવે લોકો મને પહેલાં કરતાં ઓછી વાર લખે છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે મને ધણાબધા પત્રો આવતા, પણ હવે માંડ કોઈક આવે છે અને મને જે પત્રો મળે છે તેમાં મને પહેલાં કરતાં રસ પણ ઓછો પડે છે. લોકો મને કહેતા હોય કે હું તેમને બહુ ગમું છું તેની મારા ઉપર ઝાઝી અસર થતી નથી. એનો ઝાઝો અર્થ નથી. હું જેમને ઓળખતો ન હોઉં એવા લોકો સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલતો. એ લોકો મને લખતા અને હું જવાબ વાળતો. ને એક દિવસ એ પત્રવ્યવહાર ઓચિંતાનો બંધ થઈ જતો. કાં તો એ લોકોને મારા જવાબોમાંનો એકાદ જવાબ સંતોષ નહોતો આવતો, અથવા તો ઓચિંતાનું તેમને કોઈ બીજું કામ આવી પડતું. આ બધી વાતોએ મને મળતા રહેતા અને નિખાલસ લાગતા પત્રો વિશે પણ મને - ઓછી ભ્રમણાઓ સેવનારો કરી મૂક્યો છે. ને વળી, ચક્રમ લોકો તરફથી પણ મને મારા એવા પ્રમાણમાં પત્રો મળ્યા કરે છે. મને ખબર નથી, કે, દાખલ તરીકે, જીંદગી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં ચક્રમોનું પ્રમાણ આટલું મોટું હશે કે નહિ. ગમે તે હોય, પણ જ્યારથી મેં મારાં લખાણો પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી એ ચક્રમોમાંના થોડાધણા તો મારી પાછળ પાછળ હંમેશાં ફર્યા કરતા જ હોય છે. મને ખબર નથી કે હું જે જાતનું લખાણ કરું છું તેને અંજે તેમ થતું હશે કે બધા જ લેખકો આવા ચક્રમોની માગને અથવા પોતાની વાત જણાવી દેવાના ઉત્સાહને ઉરકેરી મૂકતા હશે. મેં 'ઉબકા' (Nausea) લખ્યા પછી ઘણા લોકો કહેતા કે હું ચક્રમ છું. ને એક ચક્રમની વાત કરી રહ્યો છું. એ વાતે કેટલાક

માનસિક ગ્રાંથિયાઓને મારો પરિચય સાધવા પ્રેયો હશે. સૈં જને (Saint Genet) પ્રસિદ્ધ થયા પછી મને સ્વજાતિ મૈથુન સેવનારાઓ તરફથી ઘણા પત્રો મળવા લાગ્યા - માત્ર એ જ કારણ કે મેં એક સ્વજાતિ મૈથુન સેવનારા વિશે વાત કરી હતી. અને તેથી તે લોકોને પોતે એકલા પડી ગયેલા લાગતા હતા. પણ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે, હજી પણ, ક્યારેક ક્યારેક મને જે પત્રો મળે છે તેમાં મને લાગ્યે જ કંઈ રસ પડે છે.

પ્રશ્ન : ને તમને એવી લાગણી થાય છે કે બૂઢાપાનો અર્થ જ આ થાય - ઉદાસીનતા ?

સાત્રી : હું ઉદાસીન છું એમ મેં કહ્યું નથી.

પ્રશ્ન : કઈ વસ્તુમાં હજી આજે પણ તમે સાચો રસ ધરાવો છો ?

સાત્રી : મેં તમને કહ્યું તેમ, સંગીતમાં. તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજકારણમાં.

પ્રશ્ન : પણ એ તમને ઉત્તેજિત કરે છે ખરાં ?

સાત્રી : ના, હવે મને ઉત્તેજિત કરી શકે એવું બાહ્યું રહ્યું નથી. ગારી જતને હું થોડાઘણા ઉચ્ચ સ્થાને...

પ્રશ્ન : આ ઉપરાંત આમાં કશુંય ઉમેરવાનું તમને મન છે ?

સાત્રી : મને લાગે છે કે એક અર્થમાં બધું જ, ને બીજા અર્થમાં કશુંય નહિ. બધું જ, કેમકે આપણે જે કંઈ કહ્યું છે તેના સંબંધમાં બીજું ઘણુંય કહી શકાય તેવું છે અને એ બધાની ચીવટપૂર્વક, તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરતી નોંધણી. પણ એક ખુલાશાતમાં એ ઘઈ શકે નહિ. જ્યારે જ્યારે હું રહાકાતો આપું છું

ત્યારે ત્યારે દરેક વખતે મને એમ જ લાગે છે. એક રીતે આ મુલાકાતો ઉતારા કરી મૂકે તેવી હોય છે, કેમકે કહેવાની ચીજો ઘણીબધી હોય છે. જે ક્ષણે માણસ જવાબ વાળી રહ્યો હોય ત્યારે જ મુલાકાત, તે ચીજોને, તેમના વિરોધમાં રહેલી ચીજોની સમેત, જીવંત કરી દે છે, પણ આટલું કહી દીધા પછી હું કહું કે મને લાગે છે કે આપણી આ વાતચીતે સિત્તેર વર્ષની લંમતે હું શું છું તેનું ચિત્ર બહુ કરી દીધું છે.

પ્રશ્ન : પોતાની વાત પૂરી કરતાં સીમોન દ બોવ્વારે કહ્યું હતું તેમ તમે આની સમાપ્તિ એમ કહીને નહિ કરોને કે જીવને તમને ગ્રસી લીધા છે ?

સાત્ર : ના, રે, ના. હું એમ નહિ કહું. ઉપરાંત તેઓ પોતે પણ સાચી રીતે કહે છે કે તેઓ એમ કહેવા નહોતાં માગતાં કે જીવને એમને ગ્રસી લીધાં છે. એ તો એમ કહેવા માગતાં હતાં કે જે સંજોગોમાં તેમણે એ પુસ્તક 'લા ફોર્સ દે શોઝ' - ૧૯૬૩ (La Force Des Choses - 1963) લખ્યું હતું તે સંજોગોમાં તેમને છેતરાઈ ગયાનો ભાવ થયો હતો. કેમ કે એ પુસ્તક અલ્જિરિયાના યુદ્ધ પછી આવ્યું હતું. ને એવું બધું... પણ હું એમ નહિ કહું. હું કથાયથી ગૃહીન થયો નથી, હું કથાયથી નિરાશ થયો નથી. મેં લોકોને જાળખ્યા છે - સારા અને નરસા બંનેને. વળી નરસા લોકો કેટલાંક ધ્યેયોના સંદર્ભમાં જ નરસા હોય છે - અન્યથા કહીએ નહિ. મેં લખ્યું છે : હું જીવ્યો છું. મને કથાયનો ખેદ નથી.

પ્રશ્ન : દૂકામાં, અત્યાર સુધીનું જીવન તમારે માટે સારું રહ્યું છે ?

સાત્ર : એકંદરે, હા. એને હું શેને અંજો કપડો આપી

સકુ' તે મને સમજાવું નથી. મારે જે જોઈવું હતું એ એવું મને આપ્યું છે અને સાથે સાથે એ પણ બતાવી દીધું છે કે એ કંઈ આશુ' નહોતું. પણ એમાં આપણે શું કરી સકીએ ?

(આ હેલ્થા નિવેદનથી પેદા થયેલા ખડખડાટ હાસ્ય વચ્ચે મુલાકાત પૂરી થાય છે.)

સાત્રી : આ હાસ્યને પણ આમાં રાખવું જોઈએ. તમારે લખવું : “હાસ્યની સંજતમાં.”

